

Inledning till det andra bandet

I. Det andra bandets plats i Marx' allmänna analys av kapitalismen

”Det andra bandet är rent vetenskapligt och behandlar bara frågor ’från en borgare till en annan’”, skrev Friedrich Engels till den ryske populisterna Lavrov, den 5 februari 1884. 17 månader senare skrev han till Sorge: ”Det andra bandet kommer att orsaka stor besvikelse, eftersom det är rent vetenskapligt och inte innehåller så mycket material för agitation.” Den 13 november 1885, slutligen, skrev han till Danielson: ”Jag betvivlade inte att det andra bandet skulle ge dig samma tillfredsställelse som det har givit mig. Det resonemang det innehåller är verkligen av ett så överlägset slag att en obildad läsare inte kommer att göra sig omakhet att förstå det och följa det till slutet. Det är i själva verket fallet i Tyskland, där all historisk vetenskap, inklusive politisk ekonomi, har sjunkit så djupt att den knappast kan sjunka djupare. Våra katedersocialister har aldrig varit särskilt mycket bättre teoretiskt än de något filantropiska vulgärekonomerna, och nu har de sjunkit ner på Bismarcks *Staatssozialismus*’ nivå. För dem kommer det andra bandet alltid att vara en förseglad bok ... Den officiella ekonomiska litteraturen iakttar en försiktig tystnad om det.”¹

Dessa förutsägelser skulle besannas långt mer än Engels fruktade. Det gick i själva verket 10 år innan två unga ryska marxister – Tugan-Baranovskij följt av S Bulgakov – tillämpade det andra bandets viktigaste begreppsmässiga innovationer. Och det tog nästan ytterligare ett decennium innan dessa idéer slutligen slog igenom i Tyskland och västvärlden, genom en internationell debatt där Tugan-Baranovskij – trots att han för tillfället fortsatte att kalla sig för marxist – började revidera en del av Marx' centrala teorier.² *Kapitalets* andra band har faktiskt inte bara varit en ”förseglad bok”, utan också bortglömd. I stora stycken är den det än idag.

Men det uppstår allvarliga missförstånd om läsaren försöker gå direkt från det första till det tredje bandet, och underskattar andra bandets centrala plats i det monumentala teoretiska bygget. Marx klargjorde denna plats ganska exakt i ett brev till Engels den 30 april 1868: ”I bok 1 nöjer vi oss ... med att anta, att om värdeökningsprocessen förvandlar 100 pund till 110 pund, då *existerar redan* inom marknaden de faktorer som på nytt kommer att förändra det erhållna beloppet. Här skall vi emellertid studera villkoren för detta förhållande, med andra ord den samhällseliga hopflätningen av kapital, kapitaldelar och vinst (=M).”³ Denna hopflätning, uppfattad som *en rörelse av varor och pengar*, gjorde det möjligt för Marx att utarbeta åtminstone de grundläggande beståndsdelarna till om än inte en definitivt sammanhängande teori om handelscykeln, som grundades på oundvikliga rubbningar av jämvikten mellan tillgång och efterfrågan under det kapitalistiska produktionssättet.

1 Engels till Lavrov: *Marx-Engels Werke*, bd 36, s 99; Engels till Sorge: *ibid.*, s 296 och 324; Engels till Danielson: *ibid.*, s 298 och 384 (se även Marx/Engels, *Selected Correspondence*, Moskva, 1975, s 365-366).

2 Tugan-Baranovskij's *Studies on the Theory and History of the Commercial Crises in England* publicerades ursprungligen på ryska 1894. Enligt Rosdolsky skiljde sig denna version betydligt från den berömda tyska utgåvan från 1901, som utlöste den internationella debatten (se Roman Rosdolsky, *Kapitalets tillkomsthistoria*, s 280, not 66). Bulgakovs *On the Markets for Capitalist Production* publicerades på ryska 1897. På hösten 1893 hade Lenin använt Marx' reproduktionsscheman mycket i en lång artikel, *Marknadsfrågan*, som också grundade sig på en muntlig rapport till en socialdemokratisk cirkel i St Petersburg, som svar på G Krassins föreläsning om samma ämne. Men trots att artikeln verkar ha cirkulerat i manuskriptform i Petersburg, så publicerades den inte på den tiden och förmodades vara försvunnen fram tills den publicerades 1937.

3 Marx, ”[Brev till Engels](#)”, 30 april 1868, på marxists.org.

Att glömma andra bandets roll och hoppa till det tredje bandet medför en risk att undvika alla problem som är *specifika* för varans inre motsättningar – problem på marknaden, med realisering av värde och mervärde, etc. – som visserligen berörs i första bandet, men inte utvecklas helt och fullt förrän i det andra bandet. Vi kan till och med säga att det var först genom att behandla kapitalets reproduktion i sin *helhet* som Marx kunde blottlägga alla de oundvikliga motsättningarna hos det kapitalistiska välståndets grundläggande cell – den enskilda varan – i hela sin komplicerade natur.

”[H]opflätningen av kapital, kapitaldelar och vinst” – denna *dubbla rörelse* av både specifika bruks- och bytesvärden, av tillgång och efterfrågan – gjorde det också möjligt för Marx att utveckla en analys av *den kapitalistiska ekonomins och hela det borgerliga samhällets reproduktion*. Under denna bedrift, som är en av de största inom hela samhällsvetenskapen, behövde Marx förstås inte börja från noll. Han kunde framförallt basera sig på Quesnays banbrytande arbete, *Tableau économique*.⁴ Inte heller bör vi hävda att Marx löste ”alla” frågor om reproduktionen. I synnerhet efterlämnade han bara en ofullbordad skiss av avdelningen om den utvidgade reproduktionen, och han fick inte tid att arbeta med den kniviga frågan om hur den ibland kan uppnå en jämvikt och samtidigt täckas av kapitalets berömda ”rörelselagar” (speciellt de som skisseras i det tredje bandet: ökande organisk sammansättning; ökande mervärdekvot; konkurrens som leder till koncentration och centralisering och förnyad konkurrens, trots tendensen till utjämning av profitkvoten; tendensen för den genomsnittliga profitkvoten att sjunka). Icke desto mindre kan det andra bandet i en mycket verklig mening ses som föregångare och initiativtagare till moderna aggregeringstekniker, som ibland till och med var direkt inspirerade av boken. På vägen från Quesnay, via Marx, Walras, Leontiev och Keynes, är det helt uppenbart att Marx tar ett språng framåt. Och rörelsen bort från Marx inom den nyklassiska och vulgära ”makroekonomin” innebär delvis enorma steg bakåt, vilket dagens ekonomer långsamt börjar lägga märke till.⁵

Kapitalets andra band har underrubriken: ”Kapitalets cirkulationsprocess”, medan det första bandet hade underrubriken ”Kapitalets produktionsprocess”. Vid en första anblick är skillnaden tydlig. Första bandet koncentrerar sig på fabriken. Det förklarar varuproduktionens natur under kapitalismen som både en process av materiell produktion och valorisering (dvs. mervärdeproduktion).⁶ I motsats till detta koncentrerar sig det andra bandet på marknaden. Det förklarar inte hur värde och mervärde produceras, utan hur de realiserar. Dess huvudpersoner är inte så mycket arbetaren och

4 Det bör understrykas att Quesnays skrifter från och med 1758 uppvisar en klar förståelse av ett omlopp av varor och inkomster, liksom en insikt att alla inkomster när det kommer till kritan har sitt ursprung i produktionen (se *Tableau économique, Extraits des economies reelles de Sully, Explication du tableau économique* och *Analyse de la forme économique du tableau*).

5 För en intressant jämförelse mellan Quesnays *Tableau économique* och Marx’ reproduktionsscheman, se Shigeto Tsuru, ”Om reproduktionsscheman”, i Paul M. Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1980. Värde att notera är också Jacques Nagels, *Genese, contenu et prolongements de la notion de reproduction du capital selon Karl Marx (Boisguillebert, Quesnay, Leontiev)*, Bryssel, 1970.

Även om det verkar finnas ett samband mellan Leontievs tabeller för input-output och arbetsvärdeteorin (se, t ex B Cameron, ”The Labour Theory of Value in Leontiev’s Models”, i *Economic Journal*, mars 1952), så återspeglar dessa tabeller bara de inbördes sambanden (”utbyten”) mellan olika avdelningar, och bortser från frågan om källan till den köpkraft som krävs för att förmedla dessa ”utbyten”. Se även Koshimuras bedömning: ”Leontiev fördjupar sig i en mängd små avdelningars obetydliga detaljer, och underlåter att sammanfatta eller generalisera, och ignorerar därmed både kapitalstrukturen i sin helhet och varornas ingående delar, dvs. *k*, *v* och *m* ... Av detta skäl är hans tabell visserligen användbar för att beskriva empiriska fenomen statistiskt, men den bortser från den kapitalistiska produktionens inre struktur.” (Shinzaburo Koshimura, *Theory of Capital Reproduction and Accumulation*, Kitchener, Ontario, 1975, s 9.)

6 Se inledningen till det första bandet.

industriägaren, utan istället penningägaren (och penningutlånanaren), grosshandlaren, handelsmannen och entreprenören eller den ”fungerande kapitalisten”. Entreprenörer definierades bredare än rena industriägare, och är de kapitalister som, efter att ha haft en viss mängd kapital till sitt förfogande (om de äger eller lånar det är ovidkommande), försöker öka detta kapital genom att köpa produktionsmedel och arbetskraft, sedan producera och sälja varor, återinvestera en del av den realiserade vinsten i ytterligare maskiner, råvaror och arbetskraft, och produktion av en ökad mängd varor.

Arbetarnas roll i andra bandet kommer att orsaka en del förvåning, både för icke-marxistiska läsare som är tungt beväpnade med gängse akademiska fördomar om Marx som ”en förlegad och typisk 1800-talsekonom”, och för dogmatiska pseudomarxister vars förståelse av Marx grundar sig mer på vulgära andrahandsversioner än på den äkta varan. Ty om arbetare alls uppträder i det andra bandet, så är det huvudsakligen som *köpare av konsumtionsvaror*, och därmed som *försäljare* av varan arbetskraft, snarare än som producenter av värde och mervärde (även om denna sistnämnda egenskap, som det slås fast i första bandet, givetvis är den fasta grund som hela analysen grundar sig på.)

Men för att förstå den djupare innebörden i begreppet ”kapitalets cirkulationsprocess”, liksom andra bandets exakta plats i den övergripande analys av det kapitalistiska produktionssättet som Marx försöker göra i sitt stora verk i tre band, måste vi förstå det inre sambandet mellan produktion av värde och realisering av det. Varuproduktion är uttrycket för en speciell samhällelig organisationsform som innehåller en grundläggande motsättning. Å ena sidan har människans produktion lämnat de primitiva formerna av självhushållning och hantverk som var förhärskande i mer eller mindre isolerade samhällen av producenter/konsumenter bakom sig. Arbetsdelningens och arbetsproduktivitetens utveckling, liksom de ökande transporterna och kommunikationerna, har stadigt utvidgat omfattningen och djupet på det ömsesidiga beroendet mellan människor. Fler och fler lokala, regionala, till och med nationella och kontinentala samhällen är beroende av varandra för tillförsel och sammansättning av råvaror, för arbetsverktyg och för själva de mänskliga producenterna. Därmed har arbetsprocessen i allt större omfattning blivit *objektivt socialiserad*. Men på samma gång gör det privata ägandet av produktions- och cirkulationsmedlen, tillsammans med (penning-) kapitalets uppkomst och tillväxt, att *privat tillägnande* är både startpunkten och målet för alla produktiva bemödanden. Medan arbetet objektivt blir alltmer socialiserat, förblir det således i större utsträckning än tidigare organiserat på basis av *privat produktion*.

Varuproduktion, värdeproduktion, ”värdeformen” som Marx kallar det i början av första bandet, har sina rötter i denna grundläggande motsättning.⁷ Produktion är inte möjlig utan *samhälleligt* arbete – utan att tusentals (i en del fall hundratusentals) personer samarbetar för att producera en viss vara under optimala villkor för arbetsproduktivitet. Men eftersom produktionen grundar sig på och är anpassad till privat tillägnande, så är det samhälleliga arbetet inte omedelbart organiserat som sådant – dess insats i produktionsprocessen avgörs inte av samhället i sin helhet, och det förbrukas som *privat arbete*. Dess samhälleliga karaktär går bara att upptäcka i efterhand, genom att varan säljs, dess värde realiseras, och under kapitalismen genom att varans kapitalistiska ägare tillägnar sig en viss del av det mervärde som alla produktiva arbetare har skapat, och tillägnar sig det i form av profit. Värdeproduktion eller varuproduktion uttrycker således det motsägelsefulla faktum att varor på en och samma gång är ett resultat av samhälleligt och privat arbete, att den samhälleliga karaktären på det privata arbete som har lagts ner på deras produktion inte går att slå fast

7 [Kapitalet](#), första bandet, på marxists.org.

omedelbart och direkt, och att *varor måste cirkulera*, deras värde måste realiseras, innan vi kan få reda på hur stor andel av det privata arbete som har förbrukats under produktionen av dem erkänns som samhällligt arbete.

Således finns det en ouplöslig enhet mellan produktion av värde och mervärde å ena sidan, och cirkulation (försäljning) av varor å den andra. Under varuproduktionen, och i ännu högre grad under dess kapitalistiska form, kan inte den ena äga rum utan den andra. Det är därför studiet av ”kapitalet i allmänhet” – tillfälligt skilt från konkurrens och ”många kapital” – omfattar *både* varans produktionsprocess och cirkulationsprocess.⁸

Men så fort vi börjar analysera varucirkulationen *under kapitalismen* (först och främst försäljningen av varor i syfte att realisera deras värde) tittar vi på mycket mer än enkel *varucirkulation*. Vi tacklar i själva verket cirkulation av varor *som kapital*, det vill säga cirkulation av kapital. Under loppet av sin analys av cirkulationsprocessen presenterar Marx ett nytt och hänförande intressant studieobjekt: *det samhällliga totalkapitalets reproduktion och cirkulation* (”omslag”). Även om det formellt bara är titeln på andra bandets tredje avdelning, så kan man mycket väl hävda att det uttrycker hela bandets bakomliggande ämne.

Marx förklarar själv⁹ att varje enskilt kapitals cirkulation och reproduktion, som börjar analyseras i andra bandets första avdelningar, måste betraktas som en del av en mer allmän rörelse av cirkulation och reproduktion – det samhällliga totalkapitalets cirkulation och reproduktion. Det beror inte bara på att en sådan studie metodologiskt måste föregå en undersökning av konkurrensens effekter på uppdelningen av mervärdet mellan olika kapitalistiska företag, utan också för att en bredare fråga återstår att besvara. Hur kan ett anarkistiskt samhällssystem, som grundar sig på privata beslut om investeringar, ”sammansättning av faktorer” och produktion säkerställa att de objektiva, materiella beståndsdelar som är nödvändiga för en fortsatt produktion och tillväxt existerar? Vilka är de *absoluta förutsättningarna* för en sådan tillväxt? Det var för att besvara dessa utomordentligt ”moderna” frågor som Marx utvecklade sina berömda reproduktionsscheman och visade att tillväxt kunde rymmas inom hans teori om kapitalismen.

Eftersom kapitalistisk produktion är produktion för profit (värdeproduktion som är inriktad på att värdet ska öka), innebär tillväxt alltid *kapitalackumulation*. Även om detta klargjordes redan i *Kapitalets* första band (kapitel 22 och 23), så utvecklas resonemanget fullt ut först i det andra bandet. De centrala begreppen är *kapitalisering av (en del av) mervärdet* och *utvidgad reproduktion*. För att en ekonomisk tillväxt ska ske måste en del av det mervärde som arbetarklassen har producerat och kapitalisterna tillägnat sig *spenderas produktivt* och inte slösas bort improduktivt på konsumtionsvaror (och lyxvaror) av den härskande klassen och dess följeslagare och påhäng. Med andra ord måste det omvandlas till mer konstant kapital (byggnader, utrustning, energi, råvaror, hjälpprodukter, etc.) och mer variabelt kapital (penningkapital som är tillgängligt för att anställa en större arbetsstyrka). Kapitalackumulation är inget annat än denna (delvisa) kapitalisering av mervärdet,

8 Marxister har i allmänhet lagt mycket mindre vikt vid frågan om cirkulationen än om produktionen, och har ofta förbisett att de i grund och botten är förenade. Ett sällsynt exempel av att böja pinnen för långt åt andra hållet är boken av ”höger-” austromarxisten och den tidigare presidenten för den österrikiska republiken, dr Karl Renner – *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, Berlin, 1924. Renner koncentrerar helt sin analys på varucirkulationen, och försöker medvetet göra cirkulationssfären till en språngbräda för att socialisera det ekonomiska livet.

9 Se [Kapitalet](#), andra bandet, kapitel 18.

det vill säga en (delvis) omvandling av profit till ytterligare kapital.¹⁰

Utvidgad reproduktion betecknar den process med vilken kapitalets omslag (både enskilt kapital och det samhälleliga totalkapitalet, om än inte nödvändigtvis *alla* enskilda kapital; med tanke på konkurrensen kan vi till och med säga: i det långa loppet *aldrig* alla kapital) efter ett visst antal mellanliggande stadier, som studeras minutiöst i det andra bandet, leder till att *den produktiva verksamheten blir allt större*. Mer råvaror omvandlas av fler arbetare som använder fler maskiner till fler färdiga produkter, med ett större totalt värde än under den föregående omslagsperioden. Det leder till en högre total försäljning och slutliga profiter, vilket i sin tur gör det möjligt att lägga en högre absolut mängd (om än inte alltid en högre procentuell andel) av profiterna till kapitalet. På så sätt fortsätter tillväxtspiralen...

Studien av varucirkulationen, reproduktionen (och ackumulationen) av kapital och kapitalets rotation i sin helhet, omfattar hela tiden den dialektiska enheten och motsättningen mellan de motsatser som finns i produktionens varuform, nämligen den motsägelsefulla enheten mellan bruksvärde och bytesvärde, som dubbleras i enheten mellan varor och pengar. Ett av de framträdande särdragen i *Kapitalets* andra band, som både marxistiska och akademiska kommentatorer har givit otillräcklig uppmärksamhet,¹¹ är just det mästerliga sätt på vilket Marx under hela sin analys av cirkulationsprocessen utvecklar det inledande temat i *Kapitalets* första band. Vi kommer att få tillfälle att återvända till det.

2. Kapitalets tre former

Ända från början gör Marx klart att kapital under det kapitalistiska produktionssättet¹² uppträder i tre former: penningkapital, produktivt kapital och varukapital. Penningkapital är den ursprungliga formen och det slutgiltiga syftet med hela denna djävulska strävan. Produktivt kapital är den grundläggande förutsättningen för en hela tiden allt större spiral. Om inte kapitalet tränger in i produktionsfären kan den samhälleliga produktionen och merprodukten bara fördelas och tillägnas på nytt, inte ökas av kapitalistiska företag. Under sådana villkor skulle kapitalisterna i grund och botten agera som parasiter och plundrare av förkapitalistiska (eller postkapitalistiska) produktionsformer, istället för herrar över produktionen och tillägnet av mervärdet (av den samhälleliga merprodukten). Vad gäller varukapital, så är det kapitalismens grundläggande förbannelse att varor *måste* gå igenom en fas där de – i ännu ej realiserad form – innehåller det mervärde som arbetarklassen har producerat. Med andra ord, innan penningkapitalet kan återgå till sin ursprungliga form, utökat med mervärde, så *måste* det gå igenom det mellanliggande stadiet varuvärde – värde som är förkroppsligat i varor som fortfarande måste gå igenom eldprovet att säljas.

Marx använde formuleringen ”kapitalets formförändringar” för att peka på att kapitalet, precis som en fjäril som går genom de på varandra följande stadierna av larv, puppa och fjäril, antar formerna penningkapital, produktivt kapital och varukapital, innan det återvänder till stadiet penningkapital.

10 Mycket viktigt är att kapitalackumulation också kräver att produktionsmedel som *producerar mer produktionsmedel* läggs till de produktionsmedel som producerar konsumtionsvaror, eller helt enkelt ersätter de produktionsmedel som har förbrukats under den löpande produktionen.

11 Ett viktigt undantag är Rosdolsky, *op. cit.*

12 Denna specificering är nödvändig. Även om kapital kan uppträda och överleva i förkapitalistiska och postkapitalistiska samhällen (samhällen i övergång från kapitalism till socialism), så gör det detta huvudsakligen utanför produktionsfären. Det kan i inget av dessa fall dominera produktionens viktigaste sektorer. Det sker först när produktivt kapital uppträder – den form som är lämplig för det kapitalistiska produktionssättet.

Samtidigt som dessa tre former till stor del följer på varandra under kapitalets rotation, så samexisterar de också med varandra. En av de viktigaste och mest lysande avdelningarna i det andra bandet är den som om och om igen betonar den *diskontinuerliga* karaktären på reproduktionen av kapitalets tre former, och det organiska bandet mellan denna diskontinuitet och det kapitalistiska produktions-sättets själva väsen.

Just på grund av att det kapitalistiska produktions sättet är allmän produktion av varor, kan inte penningkapitalet enbart föregå och komma efter den utbredda förekomsten av kapital, och också gör det, utan det måste också existera *sida vid sida* med det. På samma sätt är varukapital inte bara ett resultat av det produktiva kapitalets funktion, det är också dess nödvändiga grund. Löpande produktion är i själva verket bara möjlig (och det gäller speciellt varor med en livslängd eller produktionsperiod som är längre än genomsnittet) om alla varor som tillverkas under den föregående omslagsperioden *inte* redan har sålts till slutkonsumenterna – det vill säga om *lager och reserver* av råvaror, energi, hjälpprodukter, halvfabrikat och de konsumtionsvaror som krävs för att reproducera arbetskraften finns tillgängliga i stor skala. En fortsatt produktionsprocess kan sägas vara beroende av att penningkapitalet, det produktiva kapitalet och varukapitalet har omslagscykler som är diskontinuerliga eller inte synkroniserade.

Dessutom kräver de kapitalistiska produktionsförhållandenas själva natur att det finns penningkapital innan produktionsprocessen inleds. Att de ”fria” arbetarna skilts från sina produktionsmedel och sitt levebröd innebär att ägarna till produktionsmedlen är *tvungna att köpa* arbetskraft innan den produktiva verksamheten påbörjas. Och de måste ha tillgång till tillräckligt mycket penningkapital för att genomföra transaktionen: ”Penningförhållandet mellan kapitalist och lönearbetare, deras ömsesidiga förbindelse som köpare och säljare, ligger inneslutet i själva det kapitalistiska produktions systemet.”¹³

Således studerar det andra bandet i stor utsträckning det *ständiga sammanflätandet* av penningkapitalets, det produktiva kapitalets och varukapitalets framträdande och försvinnande – från cirkulationssfären till produktions sfären och tillbaka till cirkulationssfären, tills varan slutligen konsumeras. Varje form övergår i den andra utan att helt driva ut den från cirkulationssfären, och än mindre från den allmänna samhälleliga scenen. Vi kan faktiskt säga att dialektiken mellan pengar (penningkapital) och varor (varukapital) är den grundläggande motsättning som undersöks i *Kapitalets* andra band. Här är återigen Marx’ ”modernism” särskilt slående.

Dessa överväganden visar ”tidsfaktorns” centrala betydelse i Marx’ analys av det kapitalistiska produktions sättet. Produktions sättets funktionssätt går inte att förstå om tidssekvenser och tids-scheman, produktions- och omslagscyklernas varaktighet, och längden på kapitalets omslagsperiod görs helt abstrakta. Marx’ viktiga åtskillnad mellan cirkulerande kapital och fast kapital grundar sig uteslutande på den mängd tid som krävs för att var och en av dessa två delar av penningkapitalet ska återgå till sin ursprungliga form. Efter varje produktions- och cirkulationscykel av varor återvinner de kapitalistiska företagen det cirkulerande kapitalet (som har spenderats på råvaror och löner). Men fast kapital återfås i sin helhet först efter n produktions- och cirkulationscykler, vars antal beror på maskinernas och byggnadernas livslängd. Det är välkänt att Marx arbetade utifrån hypotesen att maskinernas (givetvis inte byggnadernas) genomsnittliga livslängd är lika med, och i själva verket *avgör*, handelscykelns genomsnittliga varaktighet. Det vore en fruktbar uppgift för marxistiska

13 *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 4.

forskare att fördjupa vår förståelse för vilken roll och funktion denna ”tidsdimension” har i Marx’ *Kapitalet*. Ty där uppträder tiden som ett mått på produktion, värde och mervärde (arbetstid), som det samband som knyter samman produktion, cirkulation och reproduktion av varor och kapital (cykler av omslag och reproduktion av kapital), som medel för kapitalets rörelselagar (handels-cykler, cykler av klasskamp, långsiktiga historiska cykler), och som människans själva innersta natur (fritid, livslängd, kreativ tid, tid för social samvaro).

Studiet av varornas och kapitalets cirkulationsprocess handlar i grund och botten om formförändringar – förändringen från en form till en annan som vi just har nämnt. Men denna analys börjar på en hög abstraktionsnivå och kommer allt närmare det kapitalistiska livets vardagliga ”fenomen”, och representerar själv denna cirkulationsprocess i de på varandra följande konkretiseringsstadierna. Först har vi cirkulationen av (penning-) kapital i dess mest allmänna form som vi stötte på den i det första bandet:

$$P-V-P'(P+AP)$$

Pengar köper varor så att de kan säljas med en ökning av pengarna – en profit – varav en del kommer att läggas till det ursprungliga penningkapitalet.

Om vi översätter denna formel till hur det kapitalistiska produktionssättet verkligen fungerar, så måste vi ersätta V , de varor som har köpts, med industriägarens speciella åtagande, nämligen att köpa produktionsmedel (pm) och arbetskraft (A) så att arbetskraften kan producera ytterligare värde, mervärde. Under produktionsprocessen ger denna kombination av produktionsmedel och arbetskraft upphov till nya varor som innehåller ett ytterligare värde som måste säljas för att leda till bildandet av ackumulerat kapital. Således blir den ursprungliga formeln:

$$P - V \begin{array}{l} \nearrow pm \\ \searrow A \end{array} \dots \text{produktion} \dots V' - P'(P + AP, \text{där } AP = \text{ackumulerat mervärde})$$

3. Kapitalomslagets dubbla aspekt i Marx’ ekonomiska teori

På grundval av den motsättning mellan bruksvärde och bytesvärde som finns inneboende i varan betraktade Marx frågan om kapitalets omslag, reproduktionen, som ett *dubbelt problem*:

(a) För att uppnå (åtminstone en enkel, och normalt en utvidgad) reproduktion, *måste* hela det värde som finns förkroppsligat i de producerade varorna *realiseras*, det vill säga att de *måste säljas till sitt värde*. Tvärtemot de antaganden som en del av Marx’ mest skarpsinniga anhängare gjorde, främst Rudolf Hilferding, Otto Bauer och Nikolaj Bucharin, så betraktade han inte denna realisering som ”automatisk”, och inte heller härledde han den ”från sina reproduktionsscheman” som en del naivt har föreslagit.¹⁴

(b) För att lyckas kräver åtminstone enkel – och normalt även utvidgad – reproduktion, *samtidigt* att *bruksvärdet på de varor som produceras ska tillfredsställa de materiella förutsättningarna* för att starta om produktionen i en befintlig eller bredare omfattning. Med en teknologisk nivå som är lägre än fullständig automatisering, och utan livsmedelsreserver, kan ingen reproduktion äga rum

¹⁴ Se speciellt Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien, 1923, s 310; Nikolaj Bucharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, London, 1972, s 226; och Otto Bauer, ”Die Akkumulation des Kapitals” i *Die Neue Zeit*, vol 31, 1913.

om varorna enbart består av råvaror och maskiner. Arbetarna och kapitalisterna skulle svälta ihjäl innan de tillgängliga maskinerna kunde användas för att starta om jordbruksproduktionen, eller lagren av råvaror kunde omvandlas till konstgjord mat. På samma sätt vore reproduktion omöjlig om hela den löpande varuproduktionen, som genomförts med användning av sofistikerade maskiner i stor skala, bestod av konsumtionsvaror och råvaror. Om det inte finns några lager av maskiner eller reservdelar, skulle maskinerna och produktionen bryta samman innan de välnärda arbetarna kunde bygga nya maskiner av enbart råvaror.

Vi bör i förbigående tillägga att en utvidgad reproduktion, som är ”norm” under kapitalismen, inte bara kräver att det finns (dvs. tidigare har producerats) bruksvärden som utgör nödvändiga objektiva delar i reproduktionen (produktionsmedel för att ersätta förbrukad utrustning och råvaror; fler produktionsmedel som krävs för att öka den materiella produktionen; konsumtionsvaror för att livnära både redan anställda arbetare och fler rekryter till arbetsstyrkan). En utvidgad reproduktion kräver dessutom att det existerar *en möjlig källa till mer arbete*. Man ska inte förbise den ”industriella reservarméns” *dubbla funktion*, både för att reglera lönerna (säkerställa att mervärdekvoten är över en viss nivå) och som materiell förutsättning för en utvidgad reproduktion. Om de ”traditionella” sätten att öka eller vidmakthålla denna ”reservarmé” tar slut (när till exempel självständiga bönder, hantverkare och butiksägare har minskat som andel av den totala aktiva befolkningen, eller ersätandet av människor med maskiner inom industrin saktar in), så kan nya källor alltid utnyttjas genom utbredd omvandling av hemmafruar till lönearbetare, arbetskraftsinvandring i massiv skala, omfattande omplacering av studerande ungdomar till arbetsmarknaden, och så vidare.¹⁵

Det jättesteg framåt inom den ekonomiska analysen som Marx tog går att mäta med det faktum att de flesta akademiska ekonomer än idag inte till fullo har förstått denna grundläggande nyskapande beståndsdel i hans reproduktionsscheman. De har splittrat upp kapitalets hela reproduktionsprocess, som grundar sig på denna ”enhet mellan motsatser”, i en osammanhängande dikotomi. Å ena sidan koncentrerar sig analysen på *fysiska koefficienter* (i synnerhet inom utbytet mellan branscher, som i Leontievs input-output-tabeller och alla härledningar av dem), dvs. den handlar om bruksvärden. Å andra sidan riktar studierna, som i fallet med keynesianska och post-keynesianska avhandlingar,¹⁶ in sig på penningflöden, inkomstflöden, det vill säga på bytesvärden som till stor del skiljs från varorna i den produktion från vilken de härrör. Inkomstteorierna blir därmed alltmer skilda från produktionsteorierna, och om ”produktionsfunktionens” förmedling överhuvudtaget används, så är den till största delen resultatlös, och beaktas på mikroekonomisk snarare än makroekonomisk nivå.

Framförallt har den traditionella akademiska teorin fört fram tanken om *en ständig förening och sammanflätning av de två* – det uppenbara faktum att inkomster skapas under produktionen av varor med ett visst bruksvärde, som motsvarar strukturen på de samhällsligt erkända behoven, och att det

15 Se Ernest Mandel, *Senkapitalismen, del 1*, s 103.

16 Paul Samuelsons *Economics* (4:e upplagan, New York, 1958, s 41) försöker korrelera intäktsflöden och varuflöden med hjälp av ett sammanhängande system av ”marknader med tillgång och efterfrågan”. Men det är ”allmänheten” som köper ”konsumtionsvaror”, samtidigt som den ”säljer” mark, arbete och kapitalvaror (dvs. produktionsfaktorer) till ”företagen”! I sin tur köper ”företagen” mark, arbete och kapital från ”allmänheten” och säljer konsumtionsvaror till den. Samuelson verkar inte ha lagt märke till att ”allmänheten” (dvs. den stora massan konsumenter) under kapitalismen inte äger ”kapitalvaror” (dvs. råvaror och utrustning) och att dessa säljs av vissa ”företag” till andra. I hans system ”säljs” ”kapitalvaror” utan att ha producerats. Vi bör lägga märke till att Marx’ reproduktionsscheman inte bara är analytiskt och teoretiskt mer stringenta, utan på samma gång är mer realistiska, det vill säga de överensstämmer bättre med det kapitalistiska ekonomiska livets verkliga organisering än många akademiska ekonomers mystifierande konstruktioner.

är oundvikligt med en ojämvikt när det inte finns en inkomststruktur som är förenlig med det värde som har producerats – och än mindre tacklat den (med ett marginellt undantag av vissa som har studerat handelscykeln och kristeorin). Den aggregationsteknik som Keynes presenterade har om något gjort saker och ting ännu värre genom att arbeta med odifferentierade penningflöden. Ty då undviker man frågan (för att inte tala om lösningen på den) om en viss nationalinkomst har en efterfrågestruktur (på konsumtionsvaror, på produktionsvaror som producerar produktionsvaror, på produktionsvaror som producerar konsumtionsvaror, på lyxvaror, på vapen och andra varor som bara staten köper, etc.) som exakt motsvarar den specifika strukturen på det totala varuvärde som skapas under produktionsprocessen.

I själva verket antog större delen av den berörda akademiska teorin (och även en inte så liten del av den postmarxistiska teorin) under lång tid att någon sorts Says lag gällde.¹⁷ Det vill säga att den tog för givet att marknadskrafternas normala verkan gör att en viss värdestruktur hos produktionen står i relation till en motsvarande inkomststruktur (köpkraftsstruktur). Ett av Marx' främsta syften i *Kapitalets* andra band är att visa att så inte är fallet: att sådana överensstämmelser är beroende av vissa exakta proportioner och strukturer, både av bytesvärden och bruksvärden, att till exempel löner *aldrig* köper maskiner under kapitalismen, och att dessa exakta proportioner är extremt svåra att förverkliga i kapitalismens faktiska praktik.

Det är därför särskilt överraskande att Joan Robinson förebrår Marx för att ha "misslyckats att inse hur mycket den ortodoxa teorin står och faller med Says lag, och ha ställt sig uppgiften att upptäcka en kristeori som skulle gälla i en värld där Says lag är förverkligad, liksom en teori som uppstår när Says lag omkullkastas".¹⁸ Vore det inte riktigare att säga att Robinson själv, när hon följer Keynes' uppfattning om "effektiv efterfrågan", inte lyckas inse hur mycket Marx' teori om varan som en enhet-och-motsättning av bruksvärde och bytesvärde inte bara underbygger hans uppfattning om de nödvändiga svängningarna i tillgång och efterfrågan på makroekonomisk nivå, utan faktiskt flätar samman det med sin teori om inkomstfördelningen (fördelningen av efterfrågan) i det kapitalistiska samhället? Under kapitalismen har inkomstfördelningen en klasstruktur som bestäms av själva produktionssättets struktur, och på medellång sikt styrs av kapitalisternas klassintressen. Under kapitalismen kommer aldrig en ökning av den "effektiva efterfrågan" som inte ökar profitkvoten utan istället får den att minska att leda till en "högkonjunktur". *Denna* grundläggande sanning förstod både Ricardo och Marx mycket väl – även om många av senare tiders keynesianer inte gör det.

Vi sa tidigare att en av reproduktionsschemans grundläggande funktioner är att visa att tillväxt (dvs. själva kapitalismens existens) åtminstone är *möjlig* under det kapitalistiska produktionssättet. Med tanke på hur enormt anarkistisk produktionens organisering är (under *laissez-faire*-kapitalismen på hemmamarknaden, under monopolkapitalismen på världsmarknaden), och med tanke på konkurrensens själva karaktär, är detta ingalunda så självklart som det låter. Reproduktionsschemana pekar ut den kombination av värde- och bruksvärdestrukturer i den totala mängden varor inom vilken tillväxt *kan* ske. Men Marx försökte aldrig bevisa att dessa proportioner automatiskt

17 I sin långa och intressanta diskussion om reproduktionsscheman och jämviktsformler som härrör från dem, undviker exempelvis Oskar Lange hela tiden det *dubbla* flödet av varor och pengar, och förutsätter ett rent bytesförhållande mellan de två avdelningarna. (Se Oskar Lange, *Theory of Reproduction and Accumulation*, Warszawa, 1969, s 24, 28, etc.)

18 Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, New York, 1966, s 51.

och alltid säkerställs av marknadskrafternas ”osynliga hand”. Tvärtom hävdade han om och om igen¹⁹ att dessa proportioner är *svåra* att uppnå och omöjliga att bibehålla permanent, och att de rubbas automatiskt av samma krafter som ibland skapar dem. Med andra ord visar reproduktionsschemana att under kapitalismen är jämvikt, för att inte tala om en tillväxt i jämvikt, undantag och inte regel: att bristande proportioner är mycket vanligare än proportionalitet, och att tillväxt som i grund och botten är ojämn oundvikligen leder till att tillväxten avbryts – krympande reproduktion eller kris.

När vi säger att Marx’ reproduktionsscheman sammanfattar kapitalets och varornas omslag som *en dubbel rörelse*, så menar vi att de baseras på *ett kombinerat dubbelt flöde* – ett flöde av värde som skapats under produktionsprocessen, och ett flöde av pengar (penningintäkter och penningkapital) som har frigjorts under cirkulationsprocessen för att realisera värdet hos de varor som producerats. Schemana baseras uppenbarligen inte på byteshandel: avdelning I ”byter” inte helt enkelt varor med avdelning II i enlighet med ”ömsesidiga behov”. *Innan* kapitalisterna eller de arbetare som är anställda i avdelning I kan få de varor de behöver måste de visa sig ha tillräcklig köpkraft för att *köpa* dem från avdelning II *till sitt värde*.²⁰ Dessutom går det inte att lösa svårigheten med knep som att ur tomma intet plötsligt plocka fram fler källor till köpkraft. Om det verkligen uppträder nya källor till pengar – och vi kommer att se att de spelar en central roll i Marx’ scheman – så måste de vara strukturellt förknippade med den fråga som analyseras. Med andra ord måste man visa att de *av nödvändighet samexisterar* med produktionsprocessen och cirkulationen av varor under det kapitalistiska produktionssättet.

Reproduktionsschemans dubbla natur återspeglar varans och varuproduktionens natur i allmänhet, och undviker eller motsäger inte på minsta sätt värdelagens funktion – en lag som bland annat säger att mängden och kvalitén på det värde som produceras, både det hos varje enskild vara och det hos totalmängden varor, är oberoende av deras bruksvärde. Bruksvärde är en nödvändig *förutsättning* för varuvärde. En vara som ingen vill köpa på grund av att den inte tillfredsställer något behov går inte att sälja, och har därmed inget bytesvärde. Arbeta som har förbrukats under produktionen av den är samhälleligt bortslösat, inte samhälleligt nödvändigt arbete. På samma sätt är en viss bruksvärdesstruktur hos den totala produktionen – en viss mängd av x råvaror, y delar utrustning och z sorters konsumtionsvaror – en materiell och *samhällelig* förutsättning för en framgångsrikt genomförd (enkel eller utvidgad) reproduktion. Men dessa varors bruksvärde kommer bara att realiseras om deras marknadsvärde kan mötas, det vill säga om de kan köpas. (Även om all mat de behöver finns, så kan miljoner svälta – och gör det! – under kapitalismen, på grund av att de saknar köpkraft att köpa den. De skulle förstås också svälta om det verkligen saknades mat, men även om det verkligen händer ibland, är det en mycket mer sällsynt händelse.) Dessutom kommer systemet bara att vara i jämvikt (dvs. att utvidgad reproduktion kommer att vara möjlig i värdetermer) om dessa

19 Jmfr: ”Då den kapitalistiska produktionen medför att produkterna omsätts som varor, innebär det också att pengarna inte bara användes som cirkulationsmedel utan också som penningkapital inom varuproduktionen. Därvid uppstår vissa för detta produktionssätt säregna betingelser för den normala omsättningen, och därmed också för penningproduktionens normala förlopp i både enkel och utvidgad skala. Dessa betingelser kan emellertid lika gärna medföra ett onormalt förlopp, som slår om i kriser, då jämvikten själv är en tillfällighet, vid den spontana utvecklingen av produktionen.” (*Kapitalet*, andra bandet, kapitel 2.) Jmfr även Karl Marx, *Grundrisse*, London, 1973, s 413-414.

20 I *Kapitalets* andra band, som i Marx’ övergripande plan, precis som det första bandet, förekommer under rubriken ”Kapitalet i allmänhet” (”Das Kapital im Allgemeinen”), bortser författaren medvetet från konkurrensen. Därmed spelar produktionspriser ingen roll, och beräkningarna är endast värdeberäkningar.

varor generellt sett *säljs till sitt värde*, det vill säga om det mervärde som arbetarklassen har producerat realiserar i form av profit. Och det är ingalunda säkert under kapitalismen.

Ett annat första villkor för jämvikt måste uppfyllas innan det dubbla flödet av varor och köpkraft mellan avdelningarna ens kan undersökas. Den *sammanlagda totala* produktionen i båda avdelningarna måste vara lika med, inte mindre eller större än, den totala efterfrågan som en utvidgad reproduktion skapar. Under enkel reproduktion kan det uttryckas så här:

$$I = I_c + II_c$$

$$II = I_v + I_m + II_v + II_s$$

Under utvidgad reproduktion blir det:

$$I = I_c + \Delta I_c + II_c + \Delta II_c$$

$$II = I_v + \Delta I_v + (I_m - \Delta I_c - \Delta I_v) + II_v + \Delta II_v + (II_m - \Delta II_c - \Delta II_v)$$

Värdet på och mängden produktionsmedel som produceras måste vara lika med värdet på och mängden produktionsmedel som förbrukas i båda avdelningarna under den aktuella produktionsperioden (plus, under utvidgad reproduktion, värdet på de ytterligare produktionsmedel som behövs i båda avdelningarna). Värdet av och mängden konsumtionsmedel som produceras måste vara lika med efterfrågan på konsumtionsvaror (löner + profit som spenderas på icke produktiv konsumtion) i båda avdelningarna.

4. Innebörden i Marx' reproduktionsscheman

De så kallade "villkoren för proportionalitet" i ett system med två avdelningar (där den totala mängden varor klassificeras i en avdelning I för produktionsmedel och en avdelning II för konsumtionsvaror) formulerades av Marx själv. I fallet med enkel reproduktion är de:

$$I_v + I_m = II_c$$

Utifrån detta härledde Otto Bauer och Bucharin en liknande formel för utvidgad reproduktion, som även om den finns i det andra bandet inte uttryckligen formulerades av Marx:²¹

$$I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma} = II_c + II_{m\beta}$$
²²

I överensstämmelse med reproduktionsschemans dubbla natur har dessa villkor för proportionalitet två samtidiga betydelser:

(a) *Bytesvärdet* på de varor som avdelning I säljer till avdelning II måste vara lika med värdet på de varor som avdelning II säljer till avdelning I (annars skulle det uppstå ett överskott i åtminstone en av avdelningarna som inte går att sälja).

(b) Det specifika *bruksvärdet* på de varor som produceras i båda avdelningarna måste motsvara deras ömsesidiga behov. Exempelvis måste köpkraften hos de arbetare som tillverkar produktions-

21 Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 4.

22 Det totala mervärdet (m) i båda avdelningarna delas upp i tre delar:

α : improduktivt konsumerat av kapitalisterna;

β : ackumulerat i form av konstant kapital;

γ : ackumulerat i form av variabelt kapital.

varor inte bara hitta ”varor” på marknaden, utan *verkliga konsumtionsvaror* som är lika med det lönebeloppet. (Under kapitalismen antas inte arbetare spendera sina pengar på andra varor än konsumtionsvaror.)

Reproduktionsschemans varukaraktär, och inte karaktär av byteshandel, medför vidare ett *dubbelt flöde* mellan de två avdelningarna. När avdelning I *säljer* råvaror och utrustning till avdelning II (för att ersätta värdet på det II_c som har förbrukats under den föregående produktionscykeln), så strömmar varor från avdelning I till avdelning II, medan pengar strömmar från avdelning II till avdelning I. Det måste utronas varifrån dessa pengar ursprungligen kom. Och vice versa, när avdelning II säljer konsumtionsvaror till arbetarna i avdelning I, för att göra det möjligt för dem att reproducera sin arbetskraft, så strömmar varor från II till I, medan pengar strömmar från I till II.

Ur rent teknisk synvinkel är det inget egendomligt eller magiskt med detta schema med två avdelningar. Det är bara det mest grundläggande begreppsmässiga verktyget – en enorm förenkling i syfte att visa *det bakomliggande antagandet av jämvikt* (eller tillväxt som hålls i jämvikt och är proportionerlig) *under förhållanden av varuproduktion*. För att ett utbyte ska ske måste det finnas minst två privata kapitalister som är oberoende av varandra. Med dessa begreppsmässiga verktyg vore det enkelt att skissera en modell med tre avdelningar (t ex med guld som avdelning III), eller med fyra avdelningar (med både guld och lyxvaror som ytterligare avdelningar, med skillnaden, att även om lyxvaror precis som vapen är oanvändbara ur reproduktionens synvinkel, så ingår inte guld i reproduktionsprocessen utan förmedlar den, och hjälper till att cirkulera varor för utvidgad reproduktion). Vi skulle sedan kunna gå vidare till en modell med fem avdelningar (och dela upp avdelning I i produktionsmedel som producerar produktionsmedel och produktionsmedel som producerar konsumtionsvaror) eller en med sju avdelningar (med en ytterligare uppdelning av underavdelningarna i avdelning I i råvaror och maskiner). Steg för steg skulle vi närma oss en branschövergripande modell som återspeglar den faktiska strukturen hos en modern kapitalistisk industrialiserad ekonomi.²³

Vi skulle behöva slå fast ett visst antal förutsättningar för ett ömsesidigt fysiskt beroende mellan alla dessa branscher (de klagörs av Leontievs input-output-tabeller, som grundar sig på antingen en stabil eller föränderlig teknologi). Dessa skulle sedan behöva kompletteras med en tabell med värdeekvivalenter (värdejämlikhet), eftersom det enda villkoret för jämvikt är att värdet *totalt sett* realiseras. Här visar sig en viktig skillnad mellan ett schema med två avdelningar och ett med många avdelningar. I det förstnämnda måste bytesvärdena i de två avdelningarna vara likvärdiga, men det gäller inte för det sistnämnda. Avdelning *C* till exempel (låt oss säga råvaror som är nödvändiga för produktion av konsumtionsvaror) skulle kunna ha ett ”överskott” i sitt utbyte med avdelning *E* (färdiga konsumtionsvaror i ett schema med nio avdelningar, där *F* är avdelningen för lyxvaror och *G* avdelningen för guldproduktion), samtidigt som den hade ett ”underskott” i sitt utbyte med avdelning *B* (utrustning för produktion av produktionsvaror, inklusive råvaror).²⁴ I detta

23 Avdelning III användes första gången av Tugan-Baranovskij (*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena, 1901) och von Bortkiewicz som ett sätt att representera produktionen av lyxvaror eller guld. Utan att Tugan-Baranovskij och andra som deltog i diskussionen kände till det, hade Marx själv använt ett schema med fyra avdelningar i *Grundrisse* (op. cit., s 441), och fört in särskilda avdelningar för råvaror och maskiner, och liksom Tugan-Baranovskij delat upp konsumtionsmedel mellan en avdelning för arbetarnas konsumtionsvaror och en för lyxvaror (”merprodukter”) ämnade för kapitalisterna.

24 För att undvika förvirring använder vi bokstäverna A, B, ... i schemat med nio avdelningar, istället för de romerska siffrorna I, II, etc. Således betecknar A avdelningen för råvaror som används vid produktionen av produktionsmedel; B: utrustning som används vid produktionen av produktionsmedel; C: råvaror som används för produktion

fall skulle systemet fortfarande uppnå jämvikt, under förutsättning att alla ”överskott” och ”underskott” tog ut varandra *för varje avdelning* (dvs. stod i inbördes förhållanden på ett absolut proportionellt och inte godtyckligt sätt), och under förutsättning att varje avdelning realiserade totalvärdet av de varor som producerades i dem, och hade tillräcklig köpkraft för att skaffa sig de nödvändiga objektiva beståndsdelarna i en utvidgad reproduktion (som måste tillhandahållas med sina speciella bruksvärden av den aktuella produktionen i avdelning A till E).

Men bilden blir en annan när vi inte bara betraktar schemat med två avdelningar som ett begreppsmässigt eller analytiskt verktyg, utan som en modell som motsvarar en samhällsstruktur. Då blir det uppenbart att valet av *dessa* två avdelningar som grundläggande uppdelning av den mängd varor som produceras inte alls är godtyckligt, utan motsvarar den fundamentala karaktären hos människans produktion i allmänhet – inte bara hur den uttrycks specifikt under kapitalistiska produktionsförhållanden. Människan kan inte överleva utan att upprätta en materiell symbios med naturen. Och hon kan inte förverkliga denna symbios utan att använda verktyg. Hennes materiella produktion kommer därför alltid att åtminstone bestå av verktyg och medel för uppehållet. De två avdelningarna i Marx’ reproduktionsscheman är inget annat än den speciellt *kapitalistiska* formen av denna allmänna uppdelning av människans produktion, i så måtto som de (1) tar den generaliserade formen av varor, och (2) förutsätter att arbetarna (de direkta producenterna) inte köper och inte kan köpa den del av varuberget som består av verktyg och råvaror.²⁵

Om vi återvänder till de scheman för två avdelningar som läggs fram i *Kapitalets* andra band kan vi nu skissera det dubbla flödet av varor och pengar mellan de två avdelningarna, både i fallet med enkel och med utvidgad reproduktion.

1. *Enkel reproduktion.* I avdelning I köper arbetarna varor från avdelning II till ett värde motsvarande deras löner, och kapitalisterna till ett värde motsvarande deras profiler. *Båda dessa flöden* är kontinuerliga (både arbetare och kapitalister måste äta varje dag) *oavsett* om avdelning I:s varor redan har blivit sålda. Därmed kräver även enkel reproduktion *att kapitalistklassen redan på förhand har tillgång till penningkapital och penningreserver* (för intäktsutgifter) *som är högre än det produktiva kapitalets värde.* ²⁶ Med de pengar som kapitalisterna i avdelning II får vid försäljningen av sina varor köper de produktionsmedel som behövs för att återställa det konstanta kapital som har förbrukats under produktionsprocessen. Dessa pengar återvänder till avdelning I efter att ha förmedlat köp och försäljning av produktionsmedel i denna avdelning, och återupprättar det inledande penningkapitalet och reserven av penningintäkter med vilka hela omslagsprocessen kan börja om. På samma sätt säljer kapitalisterna i avdelning II konsumtionsvaror till sina egna arbetare och återupprättar därmed omedelbart sitt eget variabla kapital. De säljer konsumtions- och lyxvaror till

av masskonsumtionsvaror; E: råvaror som används för produktion av lyxvaror; F: utrustning som används för produktion av lyxvaror; G: masskonsumtionsvaror; H: lyxvaror (och andra varor som inte ingår i reproduktionsprocessen – t ex vapen); I: guld. Den sovjetiske ekonomen V S Dadajan har skapat ett sofistikerat ”återkopplings-system” för utvidgad reproduktion som baserar sig ett system med fyra avdelningar (A: produktionsmedel; B: råvaror; C: masskonsumtionsvaror; D: ”element av icke produktiva tillgångar och resten av den samhälleliga produktionen”). Se V S Dadajan, *Ökonomische Berechnungen nach dem Modell der erweiterten Reproduktion* , Berlin, 1969.

25 Rudolf Hickel (*Zur Interpretation der Marxschen Reproduktionsschemata* , s 116 och fotnoter, s 7) kritiserar vår användning av en avdelning III, och tror att vi rättfärdigar den på grund av att staten köper vapen eller på grund av uppfattningen att vapen är ”slöseri”. Denna kritik är helt ogrundad. Den objektiva grundvalen till avdelning III är det faktum att den omfattar *alla* varor som inte ingår i reproduktionsprocessen (möjligen med undantag för guld-pengar, i ett schema med fyra avdelningar).

26 Se *Kapitalet* , andra bandet, kapitel 1.

alla industriägare som är aktiva i denna avdelning, och realiserar på så sätt det mervärde som finns i hela den mängd konsumtionsvaror som har producerats.

2. *Utvidgad reproduktion.* Arbetare och kapitalister i avdelning I köper konsumtionsvaror från avdelning II till ett värde av $I_v + I_{m\alpha}$. Med dessa pengar köper kapitalisterna i avdelning II produktionsmedel från avdelning I för att återupprätta sitt eget konstanta kapital som har förbrukats under produktionsprocessen.²⁷ Nu har kapitalisterna i avdelning I de nödvändiga medlen (om det behövs genom att använda reserver av penningkapital) för att förmedla cirkulationen av c i sin egen avdelning och anställa fler arbetare, som kommer att köpa ytterligare konsumtionsvaror (motsvarande $I_{m\alpha}$) från avdelning II. Därmed får kapitalisterna i avdelning II köpkraft för att från avdelning I köpa de ytterligare produktionsmedel som krävs för deras egen utvidgade reproduktion ($II_{m\beta} = \Delta II_c$), medan försäljningen av konsumtionsvaror till arbetare och kapitalister i avdelning II fungerar som det beskrevs ovan. Med de ytterligare medel som kapitalisterna i avdelning I har fått genom försäljningen av ΔII_c till avdelning II, kan de slutligen fullborda sin egen utvidgade reproduktion och förmedla försäljningen av ΔI_c i sin egen avdelning (och även köpa motsvarigheten till ΔI_v från avdelning II, om det inte har täckts helt och hållet under cirkulationens första skede).

5. Bruk och missbruk av reproduktionsschemana

Under de senaste 70 åren har Marx' reproduktionsscheman brukats och missbrukats på ett antal sätt, ända sedan deras analytiska användbarhet började gå upp för både anhängare och motståndare. Vi har redan pekat på en av de mest paradoxala missbruken av schemana, nämligen att använda dem som "bevis" för att kapitalismen skulle kunna växa harmoniskt och obegränsat "om bara" de rätta "proportionerna" mellan avdelningarna ("villkoren för jämvikt") vidmakthölls. De författare som är skyldiga till denna avvikelse förbisåg det grundläggande antagande som Marx gjorde: att själva det kapitalistiska produktionssättets struktur, liksom dess rörelselagar, innebär att "villkoren för jämvikt" *oundvikligen* raderas, att "jämvikt" och "harmonisk tillväxt" är marginella undantag till (eller långsiktiga genomsnitt av) normala villkor för obalans ("missbedömningar" mellan de två avdelningarna) och ojämn tillväxt. Vi har studerat detta problem på andra ställen och ska inte upprepa argumenten här. Det räcker att säga, att under kapitalismen gör både *dynamiken hur värde fastställs* och att *konsumternas utgifter inte är fastställda* det omöjligt att vidmakthålla exakta proportioner mellan de två avdelningarna på ett sätt som tillåter harmonisk tillväxt.

Själva karaktären på den utvidgade reproduktionen – den kapitalistiska reproduktionen – under kapitalismen, gör att produktionen inte bara äger rum i större skala, utan också under förändrade teknologiska förhållanden. Ständiga revolutioner av teknik och produktionskostnader är grundläggande kännetecken hos systemet, vilket Marx underströk mycket kraftigare än någon av sina samtida (inklusive kapitalismens beundrare och smickrare). Men de ständiga revolutionerna medför att varors värde som ett *samhälleligt* mått är utsatt för periodiska förändringar. Av det följer att värdet på insatsnivå inte automatiskt avgör värdet på produktionsnivå. Först efter ett visst intervall kommer det att visa sig om en del av "insatserna" har varit samhälleligt slöseri. Varken "monopolens" eller "statens" subjektiva vilja eller de nykeynesianska planerarnas skicklighet kan förhindra att värdelagen gör sig gällande när privat ägande och konkurrens härskar. Ingenting kan hindra dessa

²⁷ Utifrån jämviktsformeln $II_c + II_{m\beta} = I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma}$ är det uppenbart att II_c kan vara lika med eller mindre än eller större än $I_v + I_{m\alpha}$, beroende på förhållandet mellan $II_{m\beta}$ och $I_{m\gamma}$.

långsiktiga förändringar av varornas värde från att leda till en *omfördelning* av levande arbete mellan olika produktionsbranscher (och till syvende och sist också en omfördelning av produktionsmedlen).

För att undvika överproduktionskriser krävs det på samma sätt inte bara proportionalitet mellan avdelningarna, utan också mellan produktion och ”slutkonsumtion” (dvs. den stora löntagarmassans konsumtion, framförallt i de moderna industrisamhällena, där de tillsammans med sina familjer i allmänhet utgör 80% av det totala antalet konsumenter). Men det är omöjligt av två skäl. För det första: den enda frihet som det normalt inte går att beröva arbetarna är deras frihet att spendera lönerna som de vill – och det finns inget sätt att helt exakt förutsäga hur de kommer att göra det (även om en förutsägelse är 95% riktig så kan det ändå göra att 5% av konsumtionsvarorna inte går att sälja, vilket räcker för att starta en lavin). För det andra har kapitalismens rörelselagar en inneboende tendens att utveckla produktionskapaciteten (inklusive produktionen av konsumtionsvaror) utöver de gränser inom vilka produktions sättet begränsar köpkraften för de som är dömda att sälja sin arbetskraft. Således är bristande proportioner inbyggd i själva systemet.²⁸ Men för en marxistisk teori om handelscykler och kriser räcker det inte att visa att det finns en inneboende brist på proportioner (vilket trots allt nästan är en självklarhet, med tanke på de senaste mer än 150 årens regelbundet återkommande överproduktionskriser!). Den måste också visa de *exakta mekanismer* som förknippar denna periodiskt återkommande obalans med kapitalismens grundläggande rörelselagar.

I Sovjetunionen och andra länder där kapitalismen har störtats har Marx' reproduktionsscheman allmänt använts som verktyg för en ”socialistisk planering”. Vi nekar inte till att dessa scheman, *på motsvarande sätt*, kan vara användbara verktyg för att studera speciella problem mellan avdelningarna och all möjlig samhällelig dynamik. Men då måste vi först klart inse vad vi gör i ett sådant fall. Ty vi upprepar att schemana syftar på *varuproduktion* och *dubbla flöden* av varor och penninginkomster. Att utvidga användningen av dem till samhällen som har gått utöver allmän varuproduktion, där produktionsmedel till absolut största delen²⁹ är bruksvärden som fördelas av staten (planeringsmyndigheterna) i enlighet med en plan istället för varor som säljs på basis av sitt ”värde” – leder till en rad paradoxer som författarna i allmänhet inte ens är medvetna om.

Framlidne Maurice Dobb är ett bra exempel. På 1950-talet deltog han i en ”stor debatt” med sovjetiska och östeuropeiska ekonomer, gällande Stalins så kallade ”lag om produktionsmedlens prioriterade utveckling under socialismen” och hur en optimal tillväxttakt för båda avdelningarna skulle slås fast.³⁰ Dobb glömde bort att Marx' reproduktionsscheman handlade om att *beräkna varors värde*, och ”bevisade” att en ökad framtida tillväxttakt av konsumtionsvaror var ”omöjlig” om inte den *nuvarande* tillväxttakten i avdelning I var högre än avdelning II:s tillväxttakt. Men en politik som offerar fyra generationer arbetares konsumtion bara för att öka tillväxttakten av den konsumtion som börjar med den femte generationen har ingenting gemensamt med en ”lämplig socialistisk norm”, och går inte att motivera förnuftigt utom avseende rent politiska omständigheter. Ty Dobbs resonemang är givetvis fullständigt felaktigt. Det enda hans beräkningar visar är att *värdet* på de konsumtionsvaror som produceras efter x år inte kan växa snabbare om inte *värdet* på avdelning I

28 Se *Grundrisse, op. cit.*, s 414. Jmfr också *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3, där Marx slår fast, att under kapitalismen ”[uppkommer] proportionaliteten mellan de enskilda produktionsgrenarna ... ur en ständigt pågående disproportionell process.”

29 Undantagen är de produktionsmedel som säljs till jordbrukskooperativ och småhantverkare eller illegalt kanaliseras till den svarta (parallella) marknaden.

30 Maurice Dobb, *On Economic Theory and Socialism*, London, 1955, s 330-331, 150-151, med flera ställen.

omedelbart stiger snabbare än värdet på avdelning II.

Men varken en enskild arbetare eller själva arbetarklassen i ett postkapitalistiskt samhälle (för att inte tala om ett *socialistiskt samvälde*) har intresse av en ständigt stigande tillväxttakt av konsumtionsvarornas värde. Tvärtom har de intresse av att så mycket som möjligt minska det ”värdet”, genom att öka arbetsproduktiviteten, och av att varuproduktionen och marknadsekonomin vittrar bort. Deras grundläggande intresse är att snabbast möjligt tillfredsställa förnuftiga konsumentbehov, dvs. att till lägsta möjliga kostnad producera en optimal korg med konsumtionsvaror (och på så sätt kombinera en maximal arbetsekonomi med maximal tillfredsställelse av konsumenternas behov). Att tro att det är samma sak som att maximera det kapitalistiska varuvärdet (eller profiterna) är inte bara att begå ett allvarligt teoretiskt misstag, utan också göra en katastrofal politisk och social felbedömning.

Ännu värre var försöken på 1960-talet att återuppliva en så kallad ”socialistisk strukturell lag”, enligt vilken avdelning I måste växa snabbare än avdelning II.³¹ Alla sådana bemödanden bortser från reproduktionsschemans värdekaraktär, och antar att en optimal tillfredsställelse av samhällliga behov innebär både att utvidga produktionen av produktionsmedel på ett kontinuerligt, obegränsat sätt, och tilldela en allt större del av samhällets möjliga totalarbete till produktion av materiella konsumtionsvaror (istället för samhällsservice som rör hälsovård, utbildning, konstnärligt skapande, ”rent” vetenskaplig forskning, barnomsorg, etc., etc.). Inget av dessa antaganden går att bevisa eller rättfärdiga vetenskapligt. För varje kritisk observatör är deras ursäktande funktion – helt enkelt ett rättfärdigande av den existerande praktiken i Sovjetunionen och ”folkdemokratierna” – uppenbar.

Vi bör tillägga, att även om varken Oskar Lange och Bronislaw Mine klargör skillnaderna mellan kapitalistiska och socialistiska reproduktionsscheman, så visar de på ett riktigt sätt att ökad arbetsproduktivitet och tekniska framsteg inte nödvändigtvis kräver att avdelning I ska växa snabbare än avdelning II. Och inte heller antyder de att de löpande kostnaderna för produktionsmedel per löpande (årlig) producerad enhet behöver öka.³²

Rosa Luxemburg förstod mycket väl att reproduktionsschemans form bara gäller för kapitalistisk varu- och värdeproduktion, och att de rörelselagar som motsvarar denna form inte är giltiga i icke kapitalistiska samhällen. Men även hon gjorde fel genom att ge de ”jämlighetsproportioner” som härletts från schemana en ohistorisk, evig giltighet som de inte har och inte kan ha.³³

Om mervärdet ersätts med en samhällligt tillägnad merproduktion, då tar formeln för jämvikt en ny form som uttrycker reproduktionens olika samhällliga mål, motsvarande den förändrade samhällsstrukturen. Mervärde är inte helt enkelt en del av det totala värdet på de varor som produ-

31 Se, bl a, P Mstislawski, ”On the Methodology to Justify Optimal Proportions of Social Reproduction”, i *Voprosij Ekonomiki*, nr 5, 1964; Helmut Koziolk, *Aktuelle Probleme der politischen Ökonomie*, Berlin, 1966; Rudolf Reichenberg, *Struktur und Wachstum der Abteilungen I und II im Sozialismus*, Berlin, 1968.

32 Se Lange, *op cit.*, s 32-33, och Bronislaw Mine, *Aktualne zagadnienia ekonomii politycznej socializmu* (Aktuella problem i socialismens politiska ekonomi), Warszawa, 1956.

33 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London, 1963, s 84-85. Men tidigare hade hon uttryckligen sagt: ”I varje planerat produktionssystem är det framförallt förhållandet mellan allt tidigare och nuvarande arbete och produktionsmedlen (mellan $v + m$ och c , enligt vår formel), eller förhållandet mellan mängden nödvändiga konsumtionsvaror (enligt vår formel återigen $v + m$) och c som är underkastat regleringar. Under kapitalistiska förhållanden behandlas å andra sidan allt samhällligt arbete som behövs för att vidmakthålla de döda produktionsmedlen och även av den levande arbetskraften som en enhet, i motsats till det merarbete som har utförts, dvs. med mervärdet m . Förhållandet mellan dessa två kvantiteter c och $(v + m)$ är ett påtagligt verkligt, objektiva förhållande i det kapitalistiska samhället: det är den genomsnittliga profitkvoten.” (*Ibid*, s 79.)

ceras under kapitalismen, och inte heller är det bara en liten bit av den nyproducerade värdeproduktionen (nationalinkomsten). *Det är också den kapitalistiska produktionsprocessens mål.* Som sådant är det mycket mer än bara en symbol i ett reproduktionsschema som är avsett att representera verkligheten på en hög abstraktionsnivå. För Marx syftar dessa scheman på reproduktionen av uppmätta bruksvärden och bytesvärden i en viss proportion. Men de uttrycker också reproduktionen av själva de kapitalistiska produktionsförhållandena.³⁴ Allt detta görs gällande i formeln $I_v + I_m = II_c$. Och allt det förändras under socialismen, när m försvinner.

I ett samhälle där varuproduktionen har vittrat bort, och där föreställningen om merarbete i grund och botten kan inskränkas till *samhällsservice och ekonomisk tillväxt*, förvandlas dessutom innebörden i uppfattningen om ”jämvikt”, som den härleds från ”proportionalitetsformeln”, på ett grundläggande sätt. När proportionaliteten rubbas i ett varuproducerande samhälle, så minskar produktionen av *både bruksvärden och bytesvärden*, eftersom båda är ouplösligt knutna till varandra. Men under socialismen överlever inte ett sådant ofrånkomligt samband – inte ens som en nödvändig proportion (i form av en ”evig lag”) mellan insatser av arbete och insatser av bruksvärde. I *Kapitalets* andra band går Marx i själva verket så långt att han kategoriskt slår fast, att det efter kapitalismens avskaffande kommer att vara en ”ständig relativ överproduktion” av utrustning, råvaror och livsmedel. ”En sådan överproduktion”, säger han, ”kommer att vara en nödvändig följd av att samhället får kontroll över produktionens materiella villkor.”³⁵

Det är lätt att tänka sig ett samhälle, som när det har nått en viss konsumtionsnivå medvetet beslutar sig för att helt prioritera ett enda mål: att minska arbetsbördan. Dess ansträngningar skulle då riktas in på att med allt färre arbetsinsatser säkerställa produktion och distribution av ett ”perfekt” *knippe bruksvärden*. På bruksvärdens nivå skulle det fortfarande vara ”enkel reproduktion”, men det skulle uppnås med, låt oss säga, en minskning av antalet arbetsdagar med 4% per år (om befolkningen ökade med 1% och arbetsproduktiviteten med 5%). Att kalla detta för ”krympande reproduktion” vore fel, både på grund av att ett socialistiskt samhälle *i huvudsak skulle räkna med bruksvärden*, och på grund av att begreppet ”krympande reproduktion” i Marx’ reproduktionsschema är logiskt förknippat med föreställningar om kris, rubbad ekonomisk jämvikt och sjunkande levnadsstandard, medan de förhållanden som just beskrivits inbegriper en mjukt kontinuerlig materiell produktion, stabil levnadsstandard och frånvaro av alla sorts kriser.

Det betyder inte att en planerad socialistisk produktion kan klara sig utan specifika proportioner i flödet av arbete, produktionsmedel och konsumtionsvaror mellan de två avdelningarna. En sådan proportionell fördelning av resurser är i själva verket själva den socialistiska planeringens väsen. Det betyder bara att det finns en både kvalitativ och kvantitativ skillnad mellan beräkningar av värde och beräkningar av arbetstid – mellan å ena sidan en dynamik av tillägnande och ackumulering av mervärde, och å den andra ökande effektivitet (arbetsproduktivitet) som uppnås under på varandra följande produktionsfaser och mäts i mängden bruksvärden som produceras under en bestämd tid.³⁶

34 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 51.

35 Marx, *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 20, avdelning 11 c.

36 Jmfr följande stycke ur Engels *Anti-Dühring*: ”Så snart samhället tar produktionsmedlen i besittning och använder dem för produktion i socialistisk form, blir vars och ens arbete, hur olikartat det än må vara med hänsyn till specifik nytta, redan på förhand och direkt samhälleligt arbete. Den mängd samhälleligt arbete som ingår i en produkt behöver då inte först fastställas på en omväg. Den dagliga erfarenheten visar direkt hur mycket som i genomsnitt fordras. Samhället kan med lätthet räkna ut hur många arbetstimmar som ingår i en ångmaskin, i en hektoliter

Mine går mycket längre än Luxemburg när han sammanfattar två generationer stalinistiska och poststalinistiska östeuropeiska och sovjetiska ekonomers åsikter, och klart och tydligt bedyrar: ”De grundläggande teserna i Marx’ teori om utvidgad reproduktion, som de uttrycks i schemana, är helt giltiga under socialismen.”³⁷ Tvärtemot Marx’ och Engels teori skulle således en sådan ”socialistisk produktion” fortfarande vara allmän varuproduktion, dvs. allmän produktion av värde. Vi kan mycket väl fråga oss vilken inneboende ”lag” om att öka merarbetet som sedan skulle införlivas i dessa ”socialistiska produktionsförhållanden”. För Marx säger tydligt att en sådan lag ligger bakom den utvidgade reproduktionens scheman som talar om produktionen av mervärde.³⁸

vete av den senaste skörden eller i hundra kvadratmeter tyg av en bestämd kvalitet. Det kan alltså inte falla samhället in att i fortsättningen uttrycka de i produkten nedlagda arbetskvantiteterna, som det nu känner direkt och absolut, med hjälp av en relativ, föränderlig, otillräcklig och tidigare som nödfallsutväg anlitad måttstock, en tredje produkt i stället för den naturliga, adekvata, absoluta måttstocken, *tiden*. Lika litet som det skulle falla kemin in att uttrycka atomvikten relativt i multiplar av väteatomen, om den vore i stånd att uttrycka den absolut med dess adekvata måttstock och i dess verkliga vikt, i biljondels eller kvadriljondels gram. Under ovanstående förutsättningar tillskriver samhället alltså heller inte produkten något värde. Det kommer inte att uttrycka det enkla faktum att det erfordras låt oss säga tusen arbetstimmar för att producera hundra kvadratmeter tyg i den missvisande och meningslösa formen att tyget skulle vara *vårt* tusen arbetstimmar. Men naturligtvis måste samhället i ett sådant fall också veta hur mycket arbete som går åt för framställningen av varje nödvändighetsartikel. Det kommer att anpassa produktionsplanen efter produktionsmedlen, bland dem främst arbetskraften. De olika nödvändighetsartiklarnas nytta, avvägd efter den för deras framställning nödvändiga arbetsmängden, kommer i sista hand att bli bestämmande för planen.” Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, på marxists.org. Jmfr också Marx’ observation: ”Låt oss slutligen för omväxlings skull föreställa oss ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhällelig arbetskraft.... Arbetstiden skulle alltså spela en dubbel roll. Den samhälleligt planmässiga fördelningen av arbetstiden reglerar den riktiga proportionen mellan de olika arbetsfunktionerna och de olika behoven. Å andra sidan tjänar arbetstiden också som mått för varje enskild producents andel i totalarbetet och därmed också som mått för den andel av totalprodukten, som han har rätt att förbruka.” (*Kapitalet*, första bandet, första kapitlet.) Till vilka teoretiska förvanskningar sammanblandningen av kapitalistiska och socialistiska reproduktionsscheman med nödvändighet leder visar sig på ett slående sätt hos Reichenberg (*op. cit.*). Först tar han lugnt med service-sektorns materiella verktyg i en avdelning II för konsumtionsvaror (s 16). Sedan talar han om en ”intensifierad utvidgad reproduktion” som ett resultat av den ”vetenskapligt tekniska revolutionen” – en intensifiering som uttrycker sig i det faktum att ”om skillnaden mellan ($I_v + I_m$) och I_c förblir densamma, är en process av ökad ackumulation möjlig” (s 21). Men han underlåter att specificera målet för denna ackumulation. Är det *värdet* på I_c ? Det vore givetvis nonsens. Skillnaden mellan två värdekvantiteter kan inte förändras om inte kvantiteterna själva förändras. Kanske det är ackumulation av *bruksvärden*? Utan tvekan. Men en ökning av mängden råvaror och verktyg (för att producera konsumtionsvaror) som produceras med en given mängd samhälleligt nödvändigt arbete är väl förvisso själva definitionen på ökad arbetsproduktivitet. Och samtidigt antyder Reichenberg att värdet på dessa produkter (och därmed den utvidgade reproduktionens dynamik i värde termer) inte har förändrats!

37 Bronislaw Mine, *L’Economie politique du socialisme*, Paris 1914, s 161.

38 ”Av detta framgår beträffande de enskilda kapitalisterna, att de kommenderar över arbetararméer som växer i storlek (oavsett hur mycket det variabla kapitalet även för dem faller i förhållande till det konstanta), att *mängden mervärde och därmed profit som de tillägnar sig växer* samtidigt med och trots att profitkvoten faller.” (*Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 13, vår kursivering). Det bör noteras att Marx i den föregående meningen uttryckligen syftar på kapitalackumulation, och således utvidgad reproduktion. Detta stycke bör ställas mot det inte mindre uttryckliga stycket gällande ekonomisk tillväxt under socialismen: ”Naturligtvis, om arbetslönen reduceras till en allmän grundval för varje produktionsätt, nämligen till den del av den egna arbetsprodukten, som ingår i arbetarens individuella konsumtion. Om man befriar denna andel från den kapitalistiska begränsningen och *utvidgar* den till att gälla en omfattning som konsumtionen kräver, å ena sidan vid den samhälleliga produktivkraft som existerar (alltså den samhälleliga produktivkraften av hans eget arbete såsom faktiskt samhälleligt) och å andra sidan vid full utveckling av individualiteten. *Reducerar* man vidare merarbetet och merprodukten till det mått som behövs under de givna produktionsbetingelserna i samhället, å ena sidan för att bilda en försäkrings- och reservfond, å andra sidan för att oavbrutet utvidga reproduktionen *i den omfattning som dikteras av det samhälleliga behovet...* d.v.s. om man avlägsnar, både från arbetslönen och mervärde, från det nödvändiga arbetet och merarbetet, den specifika kapitalistiska karaktären, så återstår inte dessa former utan bara deras allmänna grundvalar som är gemensamma för alla samhälleliga produktionsätt.” (Tredje bandet, kapitel 50, vår kursivering). Av dessa citat är det uppenbart att

6. Produktivt och improduktivt arbete

Marx' reproduktionsteori är fast rotad i hans fulländade arbetsvärdeteori, inte bara i den meningen att hans reproduktionsscheman grundar sig på en vanlig standard för värdeberäkning, arbetstid, utan också i den meningen att det de mäter och uttrycker är fördelningen (och rörligheten) av den för samhället tillgängliga arbetskraften mellan den materiella produktionens olika avdelningar och branscher. I Marx' teori är värde abstrakt samhällligt arbete.

Michio Morishima har ägnat mycket möda och genialitet för att återupprätta Marx i de akademiska ekonomernas ögon som en av aggregeringsteknikens viktigaste föregångare, men ser ändå en motsättning mellan en makroekonomisk värdeteori, baserad på aggregering (sammanslagning), och en mikroekonomisk arbetsvärdeteori. Samtidigt som han avvisar den banala "motsättning" mellan det första och det tredje bandet som så mycket av den akademiska kritiken mot Marx har rört sig om under nästan ett sekel, så skapar han en ganska imponerande halmgubbe* av denna "nya" motsättning.³⁹ Men enligt vår uppfattning grundar sig hans skarpsinniga åtskillnad mellan Marx' "två" arbetsvärdeteorier på en enkel begreppsmässig förvirring. För Marx är värde och värdeproduktion i högsta grad *samhälleliga* kvalitéer som syftar på förhållanden mellan människor, och inte "fysiska" egenskaper som hänger ihop med saker en gång för alla. När Marx således skriver att en varas värde är förkroppsligandet av det mänskliga arbete som har förbrukats under produktionen av den, och när han fortsätter med att säga att dess värde är lika med det samhällligt nödvändiga arbete som den innehåller, så säger han inte två olika saker utan upprepar helt enkelt samma tes. Ty en viss varas värde avgörs bara av den andel arbete som har förbrukats under produktionen av den som motsvarar det samhälleliga genomsnittet (både den genomsnittliga arbetsproduktiviteten och det genomsnittligt samhälleligt erkända behovet), det vill säga det som *samhället erkänner som samhällligt nödvändigt arbete*. Arbete som förbrukas under produktionen av en viss vara men inte erkänns av samhället, producerar inte värde *för ägaren av den varan*.

Men just på grund av att värde och värdeproduktion sist och slutligen syftar på fördelningen och omfördelningen av den *för samhället tillgängliga totala arbetskraft som är indragen i produktionen*, så är denna makroekonomiska mängd en grundläggande ekonomisk realitet, ett grundläggande "faktum". Om fem miljoner arbetare arbetar 2.000 timmar per år i materiell produktion, så är det totala värdet på produktionen 10 miljarder timmar, oavsett om det samhällligt erkända värdet på varje enskild vara är lika med, eller större eller mindre än det faktiska antal timmar som har lagts ner på den under produktionen. Av det följer, att om värdet på en viss vara är mindre än det arbete som faktiskt har förbrukats under produktionen av den, så måste det finnas minst en annan vara vars värde är högre än den mängd arbete som den faktiskt förkroppsligar.⁴⁰ *Samhällligt erkänt* förbrukat

skillnaden i form för Marx innebär en skillnad i mängd, i synnerhet de dynamiska mängder som är tillväxttrender.

* Halmdocka är en sorts argumentationsteknik, och består i att debattören först bygger en bild av motståndarens åsikter och argument och sedan argumenterar mot denna bild – öa.

39 Michio Morishima, *Marx's Economics*, Cambridge, 1973, s 11-12. Jmfr Grundrisse (op. cit., s 135): "Det som bestämmer värdet är inte den mängd arbetstid som införlivas i produkterna, utan istället den mängd arbetstid som är nödvändig i ett visst ögonblick."

40 Jmfr *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 10, speciellt följande stycke: "I verkligheten är strängt taget ... marknadsvärdet av hela mängden, reglerat som det är av genomsnittsvärdet, lika med summan av deras individuella värden, ... Producenterna vid den sämsta extremen måste då sälja sina varor under det individuella värdet; de vid den bästa säljer över." Se även *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6: "Om varorna inte blir sålda till sina värden, så förblir de omsatta värdenas summa oförändrad: det som är plus å ena sidan, är minus å den andra."

arbete och *faktiskt förbrukat arbete* kan bara skilja sig för enskilda varor, inte för totalmängden.⁴¹ I denna mening har Morishima rätt när han betonar att Marx' värdelag till syvende och sist, och för det kapitalistiska produktionssättet (till skillnad från den enkla varuproduktionen), i *grund och botten* är ett samlat, makroekonomiskt begrepp.⁴²

Sambandet mellan reproduktionsschemana (och frågan om kapitalets cirkulation i allmänhet) och värdeteorin för oss tillbaka till en av den marxistiska ekonomiska teorins allra hetast omdiskuterade frågor: den exakta avgränsningen mellan produktivt och improduktivt arbete. Eftersom schemana är värdescheman, så uttrycker de bara *värdeproduktion*, och utesluter automatiskt ekonomisk verksamhet som inte producerar värde. Exakt vad består denna verksamhet av?

Vi måste medge att Marx själv gjorde det svårare att lösa detta problem. Det finns onekligen skillnader – om än nyansskillnader – mellan å ena sidan det långa stycke i *Teorier om mervärdet* som behandlar frågan om produktivt och improduktivt arbete, och å den andra de centrala stycken i *Kapitalet* (speciellt i det andra bandet) som tar upp samma ämne. En slående illustration av detta är analysen av handelsombud och handelsresande. I *Teorier* betecknas de som produktiva arbetare, och i *Kapitalet*, det andra och tredje bandet, som improduktiva arbetare.⁴³ På senare år har en lång och ofta förvirrad debatt mellan marxister krånglat till frågan ännu mer.⁴⁴ Den är också sammanflätad med skillnader i bedömningen av den så kallade tjänsteindustrin som, för att ta ett exempel, i de sovjetiska och östeuropeiska räkenskaperna inte räknas som att de bidrar till nationalinkomsten, och det på basis av en särskild tolkning av Marx' teori om produktivt arbete.⁴⁵ Hur ska vi då reda ut problemet?

En inledande distinktion vi måste göra är central för frågan. När Marx rubricerar vissa sorters arbete

41 Jag återkommer till denna tes när jag behandlar det så kallade transformationsproblemet i inledningen till det tredje bandet.

42 Morishima, *op. cit.*, s 2-3.

43 *Teorier om mervärdet (utdrag)*, kapitel 4, på marxists.org.; *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 17; och *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6. Till och med i *Teorier om mervärdet* finns det slående motsättningar om denna fråga. I [kapitel 4](#), avdelning 3, skriver således Marx: "Följaktligen är t.ex. en skådespelare, till och med en clown, en produktiv arbetare om han arbetar i tjänst hos en kapitalist". Och längre fram i samma kapitel skriver han: "Men vad beträffar arbeten som är produktiva för deras köpare eller employer [arbetsgivaren] själv, som t.ex. skådespelarens arbete för teaterföretagaren, så skulle det framstå som improduktivt arbete genom att dess köpare inte kan sälja det till publiken i varans form utan endast i själva verksamhetens form."

44 Se, bl a, Jacques Nagels, *Travail collectif et travail productif dans l'évolution de la pensée marxiste*, Bryssel, 1974; S H Coontz, *Productive Labour and Effective Demand*, London, 1965; Arnaud Berthoud, *Travail productif et productivité du travail chez Marx*, Paris, 1974; Ian Gough, "Marx and Productive Labour", i *New Left Review*, nr 76, november-december 1972; Peter Howell, "Once Again on Productive and Unproductive Labour", i *Revolutionary Communist*, nr 3/4, november 1975; Mario Cogoy, "Werttheorie und Staatsausgaben", i *Probleme einer materialistischen Staatstheorie*, Frankfurt, 1973, s 164-171; P Bischoff m fl., "Produktive und unproduktive Arbeit als Kategorien der Klassenanalyse", i *Sozialistische Politik*, juni 1970; Altvater och Huisken, "Produktive und unproduktive Arbeit als Kampfbegriffe", i *ibid.*, september 1970; Rudi Schmiede, *Zentrale Probleme der Marxschen Akkumulations- und Krisentheorie*, doktorsavhandling, Frankfurt, 1972; I Hashimoto, "The Productive Nature of Service Labour", i *The Kyoto University Economic Review*, oktober 1966; K Nishikawa, "Productive and Unproductive Labour from the Point of View of National Income", i *Osaka City University Economic Review*, nr 1, 1965; K Nishikawa, "A Polemic on the Economic Character of Transport Labour", i *ibid.*, nr 2, 1966. Se också artikeln av Elisaburo Koga, Catherine Colliot-Tbeleme, Pierre Salama och Hugues Lagrange i *Critiques de Economie politique*, nr 10 och 11/12 (januari-mars och april-september 1973); de av J Morris och J Blake i *Science and Society*, nr 22 (1958) och 24 (1960); och de av Fine, Harrison, Gough, Howell och andra i *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 1973-1975. Det finns många böcker om marxistisk ekonomisk teori som tar upp samma ämne i förbigående.

45 Se, t ex, Jean Marchal och Jacques Lecaillon, *La Repartition du revenu national: Les modeles*, vol III, *Le modele classique. Le modele marxiste*, Paris, 1958, s 82-85; Bronislaw Mine, *op. cit.*, s 159-165, och många fler.

som produktivt och andra som improduktivt arbete, gör han inte någon moralisk bedömning och använder heller inte kriterier om samhällelig (eller mänsklig) nytta. Han framställer inte ens denna klassificering som objektiv eller ohistorisk. Målet för hans analys är det *kapitalistiska produktions-sättet*, och han avgör helt enkelt vad som är produktivt och improduktivt för detta och endast detta systems funktionssätt och *syfte*. Vad gäller samhällelig nytta eller behov, så tillhandahåller läkare arbete som är oundgängligt för alla mänskliga samhällens överlevnad. Deras arbete är således i högsta grad nyttigt. Men utifrån att producera eller öka *kapital* är det icke desto mindre improduktivt. I motsats till det är produktionen av dumdkulor, droger eller pornografiska tidningar meningslös och skadlig ur det mänskliga samhällets övergripande intressen. Men eftersom dessa varor hittar ivriga kunder, så realiseras det mervärde som de förkroppsligar, och kapital reproduceras och tillväxer. Det arbete som lagts ner på dem är således produktivt arbete.

Inom ramen för detta samhälleligt bestämda och historiskt relativa begrepp, kan alltså produktivt arbete definieras som allt arbete som byts mot kapital och inte mot intäkter, dvs. allt arbete som berikar en eller flera kapitalister, och gör det möjligt för dem att tillägna sig en del av den totala mängden mervärde som har producerats av allt värdeproducerande lönearbete.⁴⁶ Vi skulle kunna kalla det ”arbete som är produktivt ur den enskilda kapitalistens/-ernas synvinkel”. Allt lönearbete som kapitalistiska företag anlitar – i motsats till arbete åt privata hushåll, för konsumtionsbehov – tillhör denna kategori. Det är på denna nivå *Teorier om mervärdet* stannar.

Men när Marx återvänder till samma fråga i *Kapitalets* andra band, och tittar på den ur hela det kapitalistiska produktions-sättets synvinkel, och i synnerhet kapitalackumulationens eller kapital-tillväxtens synvinkel, så skiljer han mellan *produktivt arbete för kapitalet i sin helhet* och arbete som är produktivt för den enskilda kapitalisten. För kapitalet i sin helhet är bara det arbete produktivt som ökar den *totala mängden* mervärde. Allt lönearbete som gör det möjligt för en enskild kapitalist att tillägna sig en del av den totala mängden mervärde, utan att öka denna mängd, kan vara ”produktivt” för kapitalisten i handels-, finans- eller tjänstesektorn, för vilken det blir möjligt att delta i den allmänna uppdelningen av kakan. Men ur hela kapitalets synvinkel är det improduktivt eftersom det inte ökar kakans totala storlek.

Bara varuproduktion gör det möjligt att skapa värde och mervärde. Alltså genomförs produktivt arbete på varuproduktionens område. Inget nytt mervärde kan tillföras inom cirkulations- eller utbytessfären, för att inte tala om på börsen eller i bankkassan. Det enda som äger rum där är omfördelning av tidigare skapat mervärde. Denna punkt klargörs i *Kapitalets* andra och tredje band.⁴⁷ Huvuddelen av de relevanta styckena i andra bandet hämtade Engels från Manuskript II och IV. Med andra ord skrevs de 1870 eller mellan 1867 och 1870, en tid efter *Teorier om mervärdet* från 1861-1863 (och till och med efter det ungefärliga manuskriptet till det tredje bandet), och kan därför anses uttrycka Marx’ slutgiltiga uppfattning om frågan. I motsats till vad som sägs i *Teorier* vill de göra gällande att anställda butiksbiträden eller handelsresande inte utför produktivt arbete, åtminstone inte utifrån hela kapitalets synvinkel. Men även när denna grundläggande princip är fastslagen återstår det att lösa ytterligare fyra problem.

För det första är det frågan om så kallade ”immateriella varor”: konserter, cirkusföreställningar, prostitution, undervisning, etc. I *Teorier om mervärdet* har Marx en benägenhet att klassificera dem

46 Se *Teorier om mervärdet*, kapitel 4, avdelning 3.

47 Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6; och *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 16 och 17.

som varor, i så måtto som de produceras av löntagare åt kapitalistiska företagare. Även om han inte uttryckligen motsäger det i det andra bandet, så betonar han starkt och upprepade gånger sambandet mellan de bruksvärden som förkroppsligas i varor genom en arbetsprocess som verkar på och omvandlar naturen, och produktionen av värde och mervärde.⁴⁸ Dessutom lägger han fram en allmän formel som antyder att lönearbete i den ”personliga tjänsteindustrin” inte tillhör det produktiva arbetets sfär: ”Även om arbetsdelningen leder till att ett improduktivt men nödvändigt arbete i reproduktionens tjänst förvandlas från en bisyssla för ett flertal till ett heltidsarbete för ett fåtal, så medför detta ingen förändring i verksamhetens karaktär.”⁴⁹ Om detta gäller handelsresande eller bokhållare, så gäller det givetvis ännu mer lärare eller städtjänster.

Definitionen av produktivt arbete som *varuproducerande arbete som kombinerar konkret och abstrakt arbete* (dvs. kombinera skapande av bruksvärden med produktion av bytesvärden) utesluter logiskt ”icke materiella varor” från värdeproduktionens område. Dessutom är denna slutsats nära förknippad med en grundläggande tes i *Kapitalet*: för mänskligheten är produktion den nödvändiga förmedlingen mellan natur och samhälle. Det kan inte finnas någon produktion utan (konkret) arbete, inget konkret arbete utan tillägnande och omvandling av materiella objekt.⁵⁰

Detta blir uppenbart när Marx i *Kapitalets* andra band lägger fram sina skäl för att placera transportindustrin inom sfären för produktion av värde och mervärde, istället för inom cirkulationssfären. Argumentet sammanfattas tydligt i följande stycke: ”Produkternas mängd ökar inte genom transporten. Och de förändringar, som produkternas naturliga egenskaper kan genomgå under transporten, består ytterst sällan av beräknade nyttoeffekter, i allmänhet tvärtom av oundvikliga skador. Men tingens bruksvärden kan endast förverkligas genom konsumtion, och denna konsumtion kan nödvändiggöra produkternas förflyttning från en plats till en annan, vilket utgör motiveringen för transportväsendets produktionsprocess. Det produktiva kapital, som investerats i transportväsendet, tillför alltså de transporterade produkterna värde,...”⁵¹

Det är uppenbart att inget av dessa argument är tillämpligt på transport av människor. Passagerartransporter är inte någon oundgänglig förutsättning för att realisera bruksvärden och lägger inte till nytt värde till någon vara. Det är istället en personlig tjänst som enskilda människor (både kapitalister och arbetare) spenderar sina egna intäkter på. Således kan inte industrier för transport av passa-

48 Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6. Av de mer systematiska analyserna av denna fråga, anammar Nagels och Bischoffs analyser (se not 44 ovan) en ståndpunkt som liknar vår. Gough stöder den motsatta åsikten, och grundar sig speciellt på ett stycke i *Kapitalets* första band, där Marx uttryckligen inbegriper anställda som arbetar åt privatkapitalet (såsom lärare) bland de produktiva arbetarna (*Kapitalet*, första bandet, kapitel 14). Enligt vår åsikt visar detta stycke, liksom flera stycken i *Teorier om mervärdet* att Marx ännu inte hade fullbordat sin utformning av det ”produktiva arbetets” motsägelsefulla bestämmande faktorer – å ena sidan utbyte mot kapital snarare än avkastning, och å den andra deltagande i varuproduktionsprocessen (som innefattar arbetsprocessens och valoriseringsprocessens enhet och motsättning, bruksvärde och bytesvärde, konkret och abstrakt arbete) Vilken är den ”immateriella vara” som produceras av en anställd lärare, som begreppsmässigt kan ställas mot den ”immateriella tjänst” som produceras av en anställd städare (som arbetar åt ett kapitalistiskt städbolag) eller ett anställt butiksbiträde i ett varuhus?

49 *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6.

50 Se *Kapitalet*, första bandet, kapitel 7. Jacques Gouverneur försöker, enligt vår uppfattning felaktigt, överskrida denna begränsning. För att kunna ta med lönearbetares produktion av ”immateriella varor” i kategorin ”produktivt arbete”, utvidgar han den formulering av Marx som vi hänvisat till ovan till att ”omvandla naturen eller världen”, där ”eller världen” betyder ”eller samhället”. Eftersom anställda lärare ”omvandlar samhället” utan att ”omvandla naturen” är undermeningen uppenbar. (Jacques Gouverneur, *Le Travail ”productif” en regime capitaliste*, Louvain, 1975, s 41 ff.)

51 *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6, avdelning 3.

gerare, vare sig de organiseras på basis av lönearbete eller ej, anses öka den totala mängden samhällsligt värde och mervärde, lika lite som lönearbete som används inom handel, bankväsende eller försäkringsväsende.

Marx' argument i andra bandets kapitel 6, avdelning 3 står i slående kontrast till ovanstående stycke. Även om han uttryckligen slår fast att kapitalistiska företags persontransporter *inte* skapar varor eller någon sorts bruksvärden, konstaterar han ändå att det är en "produktionsprocess", även om "nyttoeffekten" (*Nutzeffekt*) bara kan konsumeras under själva produktionsprocessen.⁵²

Om vi inordnar denna fråga under den vidare rubriken tjänsteindustri, kan vi som allmän regel säga att all sorts lönearbete som förkroppsligar sig i och således tillför värde till en produkt (material) skapar värde och följaktligen är produktivt för kapitalismen i sin helhet. Det gäller inte bara tillverkning och gruvindustrier, utan också transporten av varor,⁵³ "offentlig service" som produktion och transport av vatten och all sorts energi (t ex gas och elektricitet), försäljning av mat på restauranger, byggande och försäljning av hus och kontor och tillhandahållande av materialet för att bygga dem, och givetvis jordbruk. Många av de sektorer som ofta tas med under rubriken "tjänsteindustrier" är därmed en del av den materiella produktionen och nyttjar produktivt arbete. Till skillnad från detta tillför inte *uthyrning* av lägenheter eller hotellrum, persontransporter i bussar, tunnelbanor eller tåg, lönearbete inom sjukvård, utbildning eller fritidssektorn som inte objektifieras utanför arbetaren (försäljning av speciella sorters arbete snarare än varor), arbete av butiks- och bankpersonal och anställda på försäkringsbolag eller marknadsundersökningsföretag – dessa arbeten ökar inte den totala mängden samhällsligt värde och mervärde som produceras, och kan därmed inte klassificeras som produktivt arbete.

En intressant illustration är TV. Produktion av TV-apparater och *filmer* (inklusive kopior av sådana filmer) är uppenbarligen en sorts varuproduktion, och lönearbete indraget i denna produktion är produktivt arbete. Men uthyrning av färdiga filmer eller uthyrning av enstaka TV-apparater till på varandra följande kunder har inte egenskaper som produktivt arbete. På samma sätt är lönearbete som används för att göra reklamfilmer produktivt, medan att övertala möjliga kunder att köpa eller beställa sådana filmer är lika improduktivt som säljares arbete i allmänhet.

Det andra problemet är att dra en exakt skiljelinje mellan produktions- och cirkulationssfären i det kapitalistiska samhället i sin helhet. *Kapitalets* andra band lämnar inte utrymme för tvivel om Marx' uppfattning: bara det arbete som antingen ökar eller är oundgängligt för att realisera och bevara en varas *bruksvärde* ökar totalmängden abstrakt samhällsligt arbete som förkroppsligas i den varan (producerar värde).⁵⁴ Liksom resten av det andra bandet handlar de stycken som behandlar denna fråga bara om olika sidor av denna grundläggande analys av varan – av dess absoluta dubbelhet och de motsättningar som härrör ur den.

För det tredje måste vi begrunda de olika sorters arbete som utförs under själva produktionsprocessen. Här har Marx en mycket mindre ytlig inställning än hans moderna lärjungar. Hans grundläggande tes är om den "kollektiva arbetaren" som den utvecklas i "Den omedelbara produktionsprocessens resultat".⁵⁵ Produktivt arbete, som arbete som förbrukas på varuproduktionens område,

52 *Ibid.*

53 Se [Kapitalet](#), andra bandet, kapitel 6.

54 *Ibid.*

55 Marx, [Den omedelbara produktionsprocessens resultat](#), på marxists.org. Den finns med som appendix i Penguin-upplagan av [Kapitalet](#), se Mandels inledning till denna på sidan 50 och även [Kapitalet](#), första bandet, kapitel 12.

är allt lönearbete som är oundgängligt för denna produktionsprocess, det vill säga inte bara kroppsarbete, utan också arbete av ingenjörer, laboratoriepersonal, inspektörer och till och med chefer och lagerarbetare, i den mån den fysiska produktionen av en vara skulle vara omöjlig utan detta arbete. Men lönearbete som är likgiltigt för en varas specifika bruksvärde och som bara utförs för att pressa ut maximalt mervärde ur arbetsstyrkan (t ex tidtagares arbete) eller säkerställa försvaret av privat egendom (säkerhetsvakter i och runt en fabrik); arbete som är förknippat med den kapitalistiska produktionens speciella *samhälleliga och juridiska former* (advokater som är anställda i tillverkningsföretag); ekonomiska bokhållare; *extra* lagerkontrollanter som gjorts nödvändiga på grund av tendensen till överproduktion – inget av detta är produktivt arbete för kapitalet. Det tillför inget värde till de varor som produceras (trots att det kan vara viktigt för det kapitalistiska systemets eller hela det borgerliga samhällets övergripande funktionssätt).

Det sista fall som ska undersökas är enkla varuproducenter, självständiga bönder och hantverkare. Även om de producerar varor, och således både bruks- och bytesvärden, så skapar inte dessa skikt direkt mervärde (utom i marginella fall), även om de indirekt kan bidra till mängden samhällligt mervärde – till exempel genom att pressa ner värdet på livsmedel med hjälp av sitt billiga arbete. Vi tror att Marx på denna punkt vidhöll den ståndpunkt han förde fram i *Teorier om mervärdet*: dessa skikt utför arbete som ur det kapitalistiska produktionssättets synvinkel varken är produktivt eller improduktivt, eftersom de verkar utanför dess ramar.⁵⁶

7. Är improduktiva arbetare en del av proletariatet?

En exakt definition av produktivt arbete under kapitalismen är inte bara av teoretisk betydelse. Den har också en viktig betydelse för den samhällsliga bokföringen (beräkningar av nationalinkomsten i *värdetermer*)⁵⁷ och påverkar avsevärt vår analys av samhällsklasserna och de politiska slutsatser vi drar av den.

Den snävaste ståndpunkten, som försöker begränsa proletariatet till gruppen kroppsarbetare inom industrin, står i fullständig motsättning till Marx' uttryckliga definition av produktivt arbete, och vi behöver inte dröja vid den här. Den andra ytterligheten, att utvidga begreppet proletariat till alla lönearbetare (inklusive armégeneraler och chefer som tjänar miljontals kronor per år), är givetvis absurd. Det strukturella kännetecknet som definierar proletariatet i Marx' analys av kapitalismen är det *samhällsekonomiska tvånget att sälja sin arbetskraft*. I proletariatet ingår alltså inte bara kroppsarbetare i industrin, utan också alla improduktiva lönearbetare som är underordnade samma grundläggande begränsningar: äger inga produktionsmedel; saknar direkt tillgång till försörjningsmöjligheter (mark är ingalunda fritt tillgänglig!); inte tillräckligt med pengar för att köpa sin försörjning utan att mer eller mindre hela tiden sälja sin arbetskraft. Således ingår inte de skikt vars lönenivå *gör det möjligt* att ackumulera kapital utöver att ha en "normal" levnadsstandard i proletariatet. Det är i sig själv ovidkommande om en sådan ackumulation faktiskt äger rum (även om monografier och statistik tenderar att bekräfta att denna samhällsgrupp, i blygsam eller betydande skala, verkligen deltar i ackumulationen. Det är speciellt fallet med de så kallade chefer som – trots en plattityd

⁵⁶ *Theories of Surplus-Value*, Del 1, Moskva 1969, s 407-408.

⁵⁷ Det bör tilläggas att det, av både analytiska och praktiska skäl, är helt berättigat för marxister att föra in kategorier som "alla hushålls och företags sammanlagda penninginkomster" vid beräkningen av nationalinkomsten, under förutsättning att de klart skiljs från värdet på den årliga produktionen och de inkomster som genereras av den årliga produktionen.

som fortsätter att cirkulera trots bevis för motsatsen – utgör en väsentlig del av kapitalistklassen, om än inte nödvändigtvis dess översta skikt av miljardärer).

Denna definition av proletariatet, som innefattar massan av improduktiva löntagare (inte bara butiksbiträden och lägre regeringsanställda utan också hembiträden), och betraktar produktiva arbetare inom industrin som den proletära förtruppen bara i ordets bredaste mening, har på senare tid ifrågasatts av flera författare.⁵⁸ Men det var otvivelaktigt den som fördes fram av Marx och Engels och deras mest ”ortodoxa” anhängare: den mogne (inte den senile) Kautsky, Plechanov, Lenin, Trotskij, Luxemburg m fl.⁵⁹ Men det finns en tung invändning. Om bara produktivt arbete skapar värde och därmed reproducerar motsvarigheten till sin lön (utöver att skapa mervärde),⁶⁰ innebär det då inte att det improduktiva arbetets löner betalas ur mervärde som har producerats av produktivt arbete? Och uppstår det inte i så fall en viktig intressekonflikt mellan produktiva och improduktiva arbetare, där de förstnämnda försöker minska mervärdet till ett minimum medan de sistnämnda vill att det ökar? Hur kan en så grundläggande intressekonflikt förlikas med att inkludera båda i samma samhällsklass? Borde dessutom inte industriarbetarna vara mot alla utvidgningar av de statliga utgifterna, även på ”samhällsservicens” område, eftersom den när det kommer till kritan finansieras genom att öka det mervärde som sugts ur dem?

Denna invändning kan bemötas på två nivåer. Till att börja med stämmer det inte att allt improduktivt arbete betalas med löpande producerat mervärde. En viktig del av detta arbete (t ex handelsanställda, arbetare inom finanssektorn och de i improduktiva tjänsteindustrier) betalas inte med det

58 Gillman grupperar ”reklamchefer, PR-chefer, bolagsjurister, skatteexperter, ’försäljningsingenjörer’, lagstiftningslobbyister och deras skrivbiträden” tillsammans med ”resten (!) av den växande gruppen kontorsarbetare” i den allmänna kategorin ”tredjepartskonsumenter”. Även om han inte uttryckligen säger det, tenderar han därmed att utesluta dem ur proletariatet. (*The Falling Rate of Profit*, London, 1957, s 93 och 131). Denna åsikt påverkade helt klart Paul Barans analys i *The Political Economy of Growth* (New York, 1957) och Barans och Paul Sweezys i *Monopolkapitalet*, på marxistarkiv.se. Boccara m fl. (*Le Capitalisme monopoliste d'etat*, Paris, 1971) utesluter uttryckligen de ”mellanliggande avlönade skikten” från proletariatet, och begränsar det sistnämnda till gruppen produktiva arbetare (arbetare som producerar mervärde). (Se s 213 och 236 ff.)

59 Källorna är alltför många att räknas upp i sin helhet. Följande är särskilt värda att notera: *Kapitalet*, första bandet, kapitel 23, avdelning 4, där arbetslösa, sjuka, handikappade, lemlästade, änkor, äldre, etc. betecknas som ett ”Lazarusskikt av arbetarklassen”; *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 20, avdelning 10, där Marx definierar klassen av lönearbetare som de som ständigt (kontinuerligt) tvingas sälja sin arbetskraft (i avdelning 13 betecknas tjänare – *die Bedienstklasse* – också som lönearbetare). Rosa Luxemburg (*Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin, 1925, s 263-264 och 277-278) inbegriper också tillfälligt anställda arbetare, liksom fattiga, sjuka och arbetslösa och så vidare som medlemmar i arbetarklassen. Trotskij (*Året 1905*, Farsta: Rättvisböcker, 2011, s 54.) grupperar tjänstefolk under samma rubrik, och Kautsky (*The Class Struggle: Erfurt Program*, New York, 1971, s 35-43) innefattar uttryckligen löntagare inom handel och industri i proletariatets led. I sitt programförslag till det ryska socialdemokratiska arbetarpartiet, definierade Plechanov proletariatet som de som tvingas sälja sin arbetskraft (se Lenin, *Collected Works*, bd 6, s 19), och senare utvidgade han det till ”personer som inte äger några produktions- och cirkulationsmedel ... Alla dessa personer tvingas genom sin ekonomiska ställning ständigt eller periodvis sälja sin arbetskraft” (s 61-63). Även om Lenin ifrågasatte orden ”och cirkulationsmedel”, så gjorde han inga avgörande invändningar mot formuleringen.

60 Ett intressant gränsfall är det så kallade halvproletariatet – dvs. det skikt som delvis äger sina egna produktionsmedel. Deras inkomst härrör från jordbruks- och hantverksvaror som producerats privat vid en arbetsproduktivitet som är långt under det samhälleliga genomsnittet, knappt överstiger sina produktionskostnader, och därmed inte räcker för att säkerställa ens det minsta levebröd. Halvproletariatet tvingas därför arbeta en del av tiden som lönearbetare. Men just på grund av att de säljer sin arbetskraft *bara tillfälligt*, kan deras löner tvingas ner långt under den rådande samhälleliga miniminivån. Deras samhälleliga existens kännetecknas av en slående motsättning: trots att de på inget sätt är indragna i att pressa ut eller konsumera mervärde, så står både deras omedelbara och historiska intressen i viss begränsad motsättning till det egentliga proletariatets intressen. Det är därför halvproletariatet till skillnad från improduktiva arbetare och andra entydiga löntagare inte kan ses som en del av proletariatet. Det utgör snarare ett övergångsfenomen med en fot i småbourgeoisien och en annan i proletariatet.

löpande producerade mervärdet, utan av den del av det *samhälleliga kapitalet* som investeras i dessa sektorer. Bara dessa kapitalers *profiter* utgör en del av det löpande producerade mervärdet. Det är sant att samhällligt kapital är resultatet av ett tidigare framtvingat mervärde. Men det gäller också det variabla kapitalet, dvs. de löner som för närvarande utbetalas till produktiva arbetare. Den viktiga punkten här är, att eftersom löner i alla dessa sektorer inte dras från det *för närvarande producerade* mervärdet, så *minskar betalningen av dem på intet sätt de löner som för närvarande betalas till produktiva arbetare*.⁶¹

Men en del av lönerna för det improduktiva arbetet finansieras ur det löpande producerade mervärdet. Det gäller huvudsakligen lönerna och inkomsterna till statligt anställda inom offentlig service och administration (givetvis inte statliga industrier där självständig varuproduktion och därmed värdeproduktion äger rum). Men för att av detta dra slutsatsen att minskade statliga utgifter innebär att mervärdet minskar och reallönerna ökar (eller, vilket är samma sak, att ökningen av de statliga utgifterna har skett med hjälp av en ökning av mervärdet och en minskning av reallönerna), skulle man behöva genomföra en mycket detaljerad analys av hur utsagningsgraden och arbetarnas levnadsstandard och behov har utvecklats efter att statsutgifterna "exploderade". En sådan undersökning ligger helt klart utanför ramarna för denna inledning, men två centrala punkter bör påpekas.

För det första har begreppet "bruttolöner" (dvs. löner före skatt) ingen innebörd i den marxistiska ekonomiska teorin. Löner är medel för arbetarna att återställa sin arbetskraft genom att köpa varor och tjänster. Således har pengar som dras av från arbetarnas "bruttolön" för att hjälpa staten att köpa flygplan absolut inget med löner att göra. De är ända från början en del av det samhälleliga mervärdet. (Om nya skatter faktiskt minskar nivån på de tidigare reallönerna, så kan de förstås sägas ha ökat mervärdekvoten. Men återigen kommer det att mätas genom att jämföra på varandra följande mängder netto- (real-) löner, och inte "bruttolöner".)

På samma sätt vore det absurt att säga att statliga medicinska, utbildnings- eller transporttjänster som hjälper till att återställa arbetarnas arbetskraft (eller vidmakthålla deras familjer under normala levnadsförhållanden) härrör från mervärde: de utgör istället en *socialiserad del av lönen*, oavsett om de går via formen "statsinkomster", och oavsett om de "härstammade" från "bruttolöner" (skatter betalda av arbetarna), "bruttoprofiter" (skatter betalda av kapitalisterna) eller de oberoende medelklassernas "bruttoinkomster".⁶²

61 Dessa löner ökar den totala mängden samhällligt kapital bland vilka den *givna* mängden mervärde måste fördelas (med andra ord minskar de den genomsnittliga profitkvoten). Men när det gäller industriägarna är detta ett mindre ont. Om det inte fanns något självständigt handelskapital och handelsanställda, skulle deras egna kapitalutgifter för att täcka cirkulationskostnaderna vara avsevärt högre, och profitkvoten ännu lägre (se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 17.) Eftersom detta bara rör fördelningen av en given mängd mervärde mellan olika sorters kapital, utan någon *direkt* betydelse för fördelningen av nytt skapat värde mellan löner och mervärde (dvs. för utsagningsgraden av det produktiva arbetet) uppstår ingen intressekonflikt mellan produktiva löntagare och handelsanställda.

62 Det har invänts att arbetslöshetsunderstöd inte på några villkor kan anses vara motsvarigheten till "priset" eller "värdet" på en vara vid namn "arbetskraft", ty per definition säljer inte arbetslösa sin arbetskraft. Men detta argument grundar sig på en något mekanisk förenkling av kategorin "socialiserade löner". Ingen kan hävda, att om arbetare placerar 10% av sina aktuella löner i en chokladlåda eller på ett bankkonto för att tillgodose den del av deras "aktiva vuxna liv" under vilken de förväntar sig att vara arbetslösa, så upphör därmed inte denna mängd pengar att vara en del av deras löner. Det finns ingen grundläggande skillnad mellan detta och en situation där alla arbetare använder en chokladlåda eller bankkonto som kallas Allmän arbetslöshetsförsäkring eller Socialförsäkring, och där pengarna inte går via arbetarnas lönebesked utan överförs direkt från kapitalisternas konton till dessa myndigheter. Bara om denna analys accepteras är det för övrigt legitimt att kräva att dessa tillgångar uteslutande ska administreras av fackföreningarna (ty varken arbetsköparna eller staten borde ha något att säga till om hur arbetarna använder sina egna pengar!).

Det visar sig alltså trots allt meningsfullt att undersöka hur en ökning eller minskning av statens utgifter påverkar *arbetarklassens genomsnittliga levnadsstandard*, oberoende av hur de används (förmedlas) av improduktiva statsanställda. Om levnadsstandarden minskar är slutsatsen uppenbar: arbetarklassens totala pris (enskilda plus "socialiserade" löner) har minskat. Men om den stiger kan inga spetsfundigheter bevisa att det innebär en ökning av det samhälleliga mervärdet. (Det kan förvisso *åtföljas* av en sådan ökning, men det kan också en ökning av de direkta reallönerna göra. "Åtföljas av" är inte detsamma som "orsakad av", utom för personer med en felaktig logik.)

Eftersom den marxistiska ekonomiska teorin avvisar uppfattningen om en rigid "lönefond", måste alla analyser av vilka effekter olika nivåer på statsutgifterna skulle få på utsagningsgraden vara totala och dynamiska. Ingenting härrör automatiskt från vare sig en ökning eller minskning av de statliga utgifterna. För att visa att den stiger på arbetarklassens bekostnad måste det bevisas att en minskning av utgifterna under de givna ekonomiska, sociala och politiska omständigheterna skulle leda till högre reallöner och inte till högre profiter för kapitalistklassen. Utan sådana detaljerade bevis skulle tesen vara minst sagt tveksam. Analysen skulle behöva ta hänsyn till den politiska och samhälleliga klasskampens troliga dynamik (som bland annat är en funktion av de stora historiska svängningarna i den ekonomiska växelverkan mellan klasskrafterna i ett visst borgerligt samhälle) och exakt hur det påverkar både de statliga intäkternas och utgifternas struktur.

Vi verkar ha förrirat oss långt från frågan om produktivt och improduktivt arbete och dess förhållande till hur proletariatet definieras. Men i själva verket har vi först nu kommit fram till problemets kärna. Ty den korrekta marxistiska klassificeringen av proletariatet – den klass som genom samhällsekoniskt tvång är tvungen att sälja sin arbetskraft till produktionsmedlens kapitalistiska ägare – innebär att både variationer av den industriella reservarméns storlek och de brokiga relationerna mellan de "rent fysiologiska" och "moraliskt historiska" delarna av arbetskraftens värde⁶³ är av avgörande betydelse för proletariatets omedelbara öde.

När vi väl förstår detta kan vi se betydelsen av den tillväxt av den improduktiva arbetskraften som åtföljer proletariatets absoluta och relativa tillväxt i dagens kapitalistiska länder.⁶⁴ Långt från att återspegla en ökad utsugning av det produktiva arbetet eller en kraftig ökning av utsagningsgraden, har den istället slagit fast ett tak över vilket utsagningsgraden knappast kan stiga under "normala" politiska omständigheter (det vill säga förutom fascistiska eller fascistliknande regimer). Ty trots att levande arbete allt snabbare har ersatts av dött arbete (halvautomatiska maskiner), så är det denna tillväxt av det improduktiva lönearbetet som under en hel historisk period har minskat den industriella reservarmén. Dessutom har de tjänster som en betydande sektor av det improduktiva löne-

63 Se "Inledning till det första bandet", s 36-40, och *Senkapitalismen, del 1*, s 88-100.

64 Löntagare (inkl arbetslösa) som % av hela den aktiva befolkningen

	1930-talet	1974
Belgien	65,2 % (1930)	83,7 %
Kanada	66,7 % (1941)	89,2 %
Frankrike	57,2 % (1936)	81,3 %
Tyskland	69,7 % (1939)	84,5 % (Västtyskland)
Italien	51,6 % (1936)	72,6 %
Japan	41,0 % (1936)	69,1 %
Sverige	70,1 % (1940)	91,0 %
Storbritannien	88,1 % (1931)	92- 3%
U.S.A.	78,2 % (1939)	91,5%

Källor: För 1930-talet, *Annuaire des statistiques du travail*, 1945-6, Bureau International du Travail, Montreal, 1947; för 1974, *Office statistique des communautés européennes: statistiques de base*, 1976.

arbetet tillhandahåller varit en viktig faktor för att utveckla proletarietets behov och levnadsförhållanden långt utöver den fysiologiska grundvalen. Den nya minimala standard som har uppstått är åtminstone i de imperialistiska länderna (och en del av de mest utvecklade halvkoloniala länderna med en stark arbetarrörelse, som Argentina), mycket högre än den som fanns på Marx' tid.

Detta framsteg ska givetvis inte tas för givet eller betraktas som oantastligt. Det är bara en erövring som arbetarklassen har gjort under gynnsamma förhållanden på arbetsmarknaden (långsiktig minskning av den strukturella arbetslösheten) och bara objektivt möjlig tack vare den långa perioden av snabb ekonomisk tillväxt efter kriget. Sedan början av 1970-talet har, som förväntat, denna grundläggande ekonomiska situation förändrats.⁶⁵ En strukturell massarbetslöshet har återuppstått, tillsammans med våldsamma angrepp på arbetarklassens reallöner i många ”rika” länder, angrepp som har riktats mot ”direkta” eller ”socialiserade” löner eller mot båda. Helt riktigt har arbetarna reagerat starkt mot massiva nedskärningar av statens sociala utgifter, och visar på så sätt att deras klassinstinkt är klarare än ”vetenskapen” hos de teoretiker som framhårdar i att kalla alla statliga utgifter för ”mervärde” (vars logiska slutsats skulle bli att arbetarklassen skulle vara likgiltig för eller till och med stöda nerskärningarna).

8. Lyxproduktion, mervärde och kapitalackumulation

Frågan om den exakta karaktären på det arbete som producerar lyxvaror, liksom dess funktion i reproduktionen, hänger också ihop med hur Marx' arbetsvärdesteori passar in i hans teori om reproduktionen. Detta problem är viktigt, inte så mycket på grund av lyxkonsumtionens roll som sådan, utan på grund av den uppenbara parallellen mellan lyxvaror och en annan sektor som har spelat en olycksbådande ökande roll i den kapitalistiska ekonomin ända sedan Marx skrev *Kapitalet*. Vi syftar förstås på *vapenproduktionen*.

Debatten om vapensektorns exakta funktion under kapitalismen har rasat sedan slutet av 1800-talet, då den ryske populisterna V Vorontsov för första gången förde fram möjligheten att undvika överproduktionskriser genom att en ökad vapenproduktion skulle ”suga upp” en del av mervärdet.⁶⁶ På 1930- och 1940-talet tog en lång diskussion bland marxister upp vilken roll upprustning kunde ha för att få bukt med den internationella kapitalistiska ekonomins långsiktiga stagnation under mellankrigsperioden. Sedan kriget har Vance-Cliff-Kidrons skola givit den ”permanent rustningsekonomin” en central roll som förklaring av den långa ekonomiska ”högkonjunkturen”, och vapenproduktionen har en central plats i ”absorptionen av överskottet” i Baran och Sweezys *Monopolkapitalet*.⁶⁷ Ännu mer nyligen har en ny kontrovers uppstått mellan författaren till denna inledning och olika andra marxistiska ekonomer, inriktad på det specifika förhållandet mellan vapenproduktionen och profitmängdens och -kvotens utveckling under senkapitalismen.⁶⁸

65 Se [Senkapitalismen, del 1](#), kapitel 4.

66 Citerat i Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, op. cit., s 282.

67 Även här är listan av böcker alltför lång för att återges i sin helhet. Bortsett från äldre verk förtjänar följande verk att omnämnas: Nathalia Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Zürich/New York, 1943; T. N. Vance, *The Permanent War Economy*, Berkeley, 1970; Adolf Kozlik, *Der Vergeudungskapitalismus*, Wien, 1966; Baran och Sweezy, *Monopolkapitalet*, op. cit.; Fritz Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1965; Michael Kidron, *Western Capitalism since the War*, London, 1968. Av mindre direkt relevans är Gillman, *The Falling Rate of Profit*, op. cit.

68 Se mina argument i [Senkapitalismen, del 2](#), på marxistarkiv.se, kapitel 1, och Cogoyo i, *Werttheorie und Staatsausgaben*, op. cit., s 165-166. Se även Paul Mattick, *Kritik der Neomarxisten*, Frankfurt, 1974.

Marx' teori ser abstrakt samhälleligt arbete som värdets innersta natur, oavsett det specifika bruksvärdet hos den vara det producerar. Att någon sorts bruksvärde existerar är bara en förutsättning för att realisera bytesvärdet, i den omedelbara och uppenbara meningen att ingen köper en vara som absolut inte är till någon användning för honom/henne. Men det samhälleliga faktum att varan köps är tillräckligt bevis för dess bruksvärde, alltså dess användbarhet för köparen. Följaktligen är det bara *osålda* varor som inte representerar ett samhälleligt nödvändigt arbete och alltså inte har något värde. De som säljs är per definition produkter av samhälleligt nödvändigt arbete och ökar genom sin produktion mängden samhälleligt producerat värde. Under kapitalismen ökar också per definition produktionen av alla sålda varor som har skapats av lönearbete den totala mängden mervärde som produceras och realiseras (om de inte säljs till ett pris som ligger så långt under sin produktionskostnad att samhället inte erkänner någon del av det merarbete de innehåller).

I andra bandet skiljer Marx tydligt produktion och realisation av mervärde (och underförstått profiler) från utvidgad reproduktion av kapital, dvs. kapitalackumulation. Alla varor som produceras bidrar inte till den utvidgade reproduktionsprocessen. Men Marx säger uttryckligen att alla varor som produceras och säljs bidrar till ökningen av det totala mervärde som kapitalisterna och deras följeslagare tillägnar sig.⁶⁹ Under förhållanden av enkel reproduktion skulle det tvärtom inte bli något som helst mervärde eller profiler, eftersom *allt* mervärde skulle konsumeras improduktivt utan att gå in i reproduktionsprocessen.

Produktionen av lyxkonsumtionsvaror som köps med den del av mervärdet som inte ackumuleras blir kvar inom produktionssfären av värde och mervärde, det vill säga den ökar den profitmängd som tillfaller kapitalistklassen. Av samma anledning är produktionen av vapen eller rymdutröstning en sorts varuproduktion. Det faktum att den enda köparen här är staten, medan lyxvaror byts mot borgarklassens intäkter, gör ingen avgörande skillnad. För att avgöra om vapenproduktion minskar eller ökar den genomsnittliga profitkvoten, måste samma frågor besvaras som för varje annan "underavdelning" i den kapitalistiska produktionen. Är kapitalets organiska sammansättning i den speciella avdelningen lika med, högre eller lägre än den genomsnittliga organiska sammansättningen i andra avdelningar? Och påverkar dess uppgång (eller nedgång) den genomsnittliga samhälleliga mervärdekvoten?⁷⁰

Det är inte lika lätt att precisera vapenproduktionens bidrag till kapitalackumulationen som det är att avgöra om den utgör en form för produktion av värde och mervärde som påverkar profitkvotens svängningar. Två grundläggande situationer måste urskiljas.

I en situation med "full kapitalsysselsättning" (som kan åtföljas av och ofta har åtföljts av en strukturell lönearbetslöshet), bidrar uppenbarligen inte vapenproduktionen till kapitalackumulationen, lika lite som produktionen av lyxvaror som inte ingår i reproduktionen av arbetskraft gör det. Det är sant i dubbel mening. Lika lite som lyxvaror, ger vapen några objektiva materiella beståndsdelar till en utvidgad (re-)produktion. De tillhandahåller varken mer råvaror, maskiner eller energikällor, eller konsumtionsvaror som kan livnära en utvidgad arbetsstyrka. Icke desto mindre kunde inte den

69 Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 2, 4 och 20.

70 Detta följer automatiskt av de producerade vapnens karaktär som varor, det vill säga från det faktum att kapital som investerats i denna sektor är indraget i produktion av varor och motsvarande arbete sysslar med produktion av mervärde. Precis som i fallet med produktion av lyxvaror kommer således skillnader mellan profitkvoten i den branschen och kvoten utanför den (till exempel på grund av variationer i kapitalets organiska sammansättning) att sjunka eller öka i enlighet med den genomsnittliga samhälleliga profitkvoten. I *Teorier om mervärdet* försvarar Marx uttryckligen denna ståndpunkt mot Ricardo.

del av nationalinkomsten som köper vapen ha spenderats på fler produktionsmedel eller på löner till fler produktiva arbetare. Under förhållanden av ”full sysselsättning” för det samhälleliga kapitalet bidrar således inte vapen till en utvidgad reproduktion, till kapitalackumulation, och det både på grund av sitt speciella bruksvärde och på grund av att de byts mot mervärdets icke ackumulerade del.

Det medför inte nödvändigtvis att vapenproduktion *minskar* kapitalackumulationen, utom i den mest allmänna meningen att *alla* sorters improduktiva utgifter av mervärde gör det. För att det ska gå att visa att vapensektorns framträdande eller utvidgning *faktiskt har minskat* den utvidgade reproduktionen, måste man visa att den har framträtt (eller vuxit) *på bekostnad* av produktionsmedelssektorn. Om den bara har ersatt lyxproduktion, då kommer, om allt annat är lika, varken kapitalackumulationens omfattning eller möjliga rytm att ha förändrats.

Men om vapensektorn har framträtt (eller vuxit) på bekostnad av den sektor som producerar varor till arbetarna, och om vi fortfarande antar ”full kapitalsysselsättning”? Återigen måste två olika möjligheter övervägas. När detta ersättande leder till att arbetsstyrkans fysiska eller moraliska arbetsförmåga minskar, så kommer kapitalackumulationstakten som en konsekvens av det att falla, och efter en viss tid kanske till och med så mycket att reproduktionen krymper.⁷¹ Men om detta ersättande inte förändrar arbetarnas förmåga eller villighet att acceptera den aktuella ”normen” för det samhälleliga arbetet i produktionsprocessen, så skulle en sådan övergång av resurser från avdelning II till avdelning III medföra en ökning av den genomsnittliga samhälleliga mervärdeskvoten. Samma värdeproduktion skulle då produceras med samma arbetskraft men till priset av mindre variabelt kapital. Arbetarklassen skulle helt enkelt få en mindre andel av den existerande nationalinkomsten. Huruvida detta skulle lämna ackumulationstakten oförändrad eller om det i själva verket skulle leda till en högre kapitalackumulation eller utvidgad reproduktion, skulle då bero på vilket sätt denna uppgång av mervärdekvoten och -mängden påverkade uppdelningen av mervärde mellan den improduktivt konsumerade delen (i vilken vapensektorn ingår) och den ackumulerade delen.⁷²

Här måste vi överge det inledande antagandet om ”full kapitalsysselsättning” och analysera den ökande vapenproduktionens verkliga funktion under förhållanden med långvarigt överflöd av kapital. Situationen är ingalunda konstgjord eller presenterad bara för diskussionens skull. Tvärtom var den allmänt förekommande redan under den första massiva upprustningen i kapitalismens historia, som ägde rum under de två decennier som föregick Första världskriget.⁷³ Den var ännu tydligare under 1930-talet, under den andra perioden av massiv upprustning som började med Japans ”Manchuriet-incident” och den tyska politiken efter Hitlers makttillträde, och blev efter 1936 allmän. Ett sådant överflöd av kapital förblev mer än någonsin regel under den fas av permanent upprustning som nu har varat i mer än 30 år och inte visar några tecken på att ta slut – tvärtom.⁷⁴ Det är således helt ändamålsenligt att analysera vilka effekter det blir på kapital-

71 Se Ernest Mandel, *Marxismens ekonomiska teori*, på marxistarkiv.se, s 219-221, om krigsekonomin.

72 I *The Accumulation of Capital* (op. cit., s 455-457 och 461 ff), betonar Luxemburg helt riktigt de omständigheter under vilka ökade militärutgifter som har finansierats på arbetarklassens bekostnad (till exempel genom indirekta skatter på konsumtionsvaror) kan leda till både ökning av mervärdet och kapitalackumulationen.

73 Det räcker att hänvisa till kapitel 8 i Lenins *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*.

74 Angående kontroversen mellan de som ser en ”brist” på kapital för närvarande och de som tvärtom hävdar att det finns ett överflöd av kapital, se ”Capital Shortage : Fact and Fancy” av *Monthly Reviews* redaktörer, i Vol 27, nr 11, april 1976. I min egen artikel, ”Waiting for the Upturn” (*Inprecor*, nr 40/41, december 1975), för jag fram samma uppfattning som *Monthly Review*. Det bör understrykas att det inte finns någon motsättning mellan förekomsten av ett överflöd av kapital och en sjunkande profitkvot (dvs. relativ brist på mängden mervärde). I själva verket avgör

ackumuleringen av en rustningssektor som utvecklas under förhållanden av ett omfattande överflöd av kapital.

På värdesidan innebär överproduktion av kapital att det uppstått stora summor kapital som måste lagras på bankkonton eller användas för att köpa aktier och statsobligationer, där de bara får en genomsnittlig ränta istället för en genomsnittlig profitkvot. På bruksvärdesidan uttrycks det i stora lager av oanvända råvaror och produktionsförmåga på fabrikerna, liksom i stora reserver av arbetslösa arbetare. Om uppkomsten och tillväxten av en betydande vapensektor inom ekonomin leder till att penningkapital (eller kvasipenningkapital) återinvesteras produktivt, då ökar produktionen av värde och mervärde. Vi vet redan att tillverkningen av vapen producerar värde och mervärde. I omedelbar mening blir därför kapitalet rikare, eftersom fler arbetare utsugs under produktionen av mer mervärde.

I och med att avdelning II inte bidrar till skapandet av den utvidgade reproduktionens materiella delar, kan inte en utvidgning av den *direkt* säkerställa en högre nivå av kapitalackumulering. Men den kan göra det indirekt. Ty när fler arbetare anställs så ökar lönerna, vilket leder till ökande produktion och försäljning av konsumtionsvaror. På samma sätt stimulerar konsumtionen av mer råvaror inom vapenindustrin produktionen av gruvor och andra centrum i avdelning I som tidigare hade minskat sin produktion. Den materiella produktionen kommer att öka inom ekonomins samtliga sektorer, och därmed öka den utvidgade reproduktionens materiella delar, *under förutsättning att det finns reserver av "produktionsfaktorer" tillgängliga* (vilket följer av utgångshypotesen om "undersysselsättning av kapital") och/eller under förutsättning att åtminstone *delar* av det ytterligare mervärdet inte suggs upp av rustningssektorn eller andra improduktiva avdelningar, utan finns tillgängligt för kapitalackumulering.

Dessa villkor gäller med ännu större kraft om de beskrivna processerna åtföljs av en förändrad fördelning av nationalinkomsten mellan löner och mervärde, det vill säga om rustningssektorn i viss mån finansieras på arbetarklassens bekostnad med hjälp av en ökning av mervärdekvoten. Då skulle det sammanlagda resultatet vara "perfekt" för kapitalackumuleringen: både mängden anställda och utsugna arbetare skulle öka (dvs. både en ökad produktion av värde, mängden mervärde, och ökad efterfrågan på marknaden); en ökad mervärdekvot och (troligen) profitkvot; och en ökad ackumuleringstakt (dvs. ökade investeringar i den produktiva sektorn, högre än ökningen av vapenutgifterna).⁷⁵

Självklart är inte detta någon "långsiktig lösning" på problemet med en kapitalistisk jämvikt, eftersom operationens själva "framgång" oundvikligen återskapar de ursprungliga motsättningarna. Ökad kapitalackumulering leder till en ökande organisk sammansättning av kapitalet, vilket i sin tur börjar trycka ner profitkvoten. Den högre sysselsättningen (som möjliggörs genom att en del av de arbetslösa suggs upp i armén eller statsapparaten – ett normalt drag vid en mer betydande ökning av militärutgifterna) minskar den industriella reservarmén, och med undantag för under en diktatur av fascistisk typ tenderar det att göra det svårare att neutralisera effekterna av kapitalets ökande orga-

den sistnämnda den förstnämnda. Detta verkar bara paradoxalt för de som ignorerar en av det andra bandets viktigaste lärdomar, avlägsnar "tidsfaktorn" från analysen av "kapital i allmänhet" och felaktigt identifierar kapital med löpande producerat mervärde. Problemet försvinner så fort kapital förstås som ackumulering av mervärde-mängder som har producerats i en rad tidigare operationer.

75 Det förklarar den viktiga skillnaden mellan Hitlers krigsekonomi och "boomen" efter kriget. I motsats till den sistnämnda, var de ökade investeringarna i det förstnämnda fallet på det stora hela begränsade till rustningssektorn. Det ägde inte rum någon verkligt kumulativ tillväxt, med en tillväxt av den "slutliga konsumentmarknaden".

niska sammansättning genom att driva upp mervärdekvoten ännu mer. En minskande profitkvot pressar ner de produktiva investeringarna och leder både till överproduktionskris och minskande kapitalackumulationstakt. När den takten blir ”negativ” inleds en process av devalorisering, som är överproduktionskrisernas normala funktion.

Om denna nya kapitalackumulationskris skulle motverkas med en intensifierad vapenproduktion, när det redan finns en ansevärd sektor inom ekonomin, så skulle de grundläggande proportionerna förändras av både uppdelningen av mervärdet mellan ackumulation och konsumtion, och fördelningen av produktiva resurser mellan avdelning I och II å en sidan, och avdelning III å den andra. Oavsett vilka effekter som det till en början gav på den utvidgade reproduktionen, så skulle de alltmer neutraliseras. Dessutom skulle det bli nödvändigt med en så hög beskattning av profiler och löner att de viktigaste samhällsklasserna (utom den sektor bland kapitalisterna som är direkt involverade i vapenproduktion och -inköp) skulle göra uppror mot en fortsatt utveckling av vapenindustrin. Således är inte en sådan här utbyggnad någon patentmedicin för de kapitalistiska sjukdomarna överackumulation och överproduktion. Men den kan utlösa kortare eller längre perioder av ekonomisk uppgång om de förutsättningar som har angivits ovan är uppfyllda.

9. Hur kan handels- och finanskapitalet delta i fördelningen av det samhälleliga mervärdet?

Skillnaden mellan produktivt och improduktivt arbete sammanfaller delvis med distinktionen mellan två övergripande kapitalsektorer: kapital investerat i *varuproduktion* (oavsett om det är inom industri, jordbruk, transporter eller produktiva delar av den så kallade tjänsteindustrin) och kapital investerat på andra ställen (dvs. mellan ”produktivt kapital” och ”improduktivt kapital”). Den sistnämnda kategorin omfattar huvudsakligen handelskapital, bank- och försäkringskapital och kapital investerat i tjänsteindustrins ”improduktiva” branscher. Vi har tidigare sett, att även om lönearbete som anlitas av dessa kapitalister gör det möjligt för dem att tillägna sig en del av den totala mängd mervärde som tillfaller hela kapitalistklassen, så tillför det inte själv något till totalmängden. Frågan kan därför ställas så här: varför accepterar industrikapitalisterna, eller mer exakt alla de som investerar i de ”produktiva” sektorerna, att en del av det mervärde som har producerats av ”deras” arbetare ska beslagtas av kapitalister vars kapital inte bidrar till produktionen av mervärde?

Detta problem behandlas ingående i *Kapitalets* tredje band, men eftersom en del av andra bandet ägnas åt det ska vi kort beröra det här. Svaret blir uppenbart så fort vi inser, att även om kapital som investerats utanför den materiella produktionssfären inte direkt ökar mervärdemängden, *så bidrar det indirekt till en ökning av den*. Med andra ord: industri- och jordbrukskapitalisterna överlämnar inte en del av ”sitt” mervärde till handelsmän och bankirer av godhet, utan på grund av att dessa herrar hjälper dem att öka mängden av detta mervärde.

För att visa att det är så, tog Marx åter med ”tidsdimensionen” i sin analys, en dimension som spelar en så central roll i hela det andra bandet, och som i viss mening strukturerar kapitalets hela cirkulations- och omslagsprocess. Medan det fasta kapitalets totala omslagstid sträcker sig över många år, och i grund och botten inte påverkas av små förändringar av längden på den period under vilken kapitalet antar formen av varukapital (dvs. under vilken varor är osålda inom cirkulationssfären), är situationen en helt annan när det gäller cirkulerande kapital. Om det tar tre månader att tillverka en viss mängd varor, och tre månader att sälja dem, kommer det cirkulerande produktiva kapitalet bara

att omsättas två gånger per år, om det inte får hjälp. Den del som byts mot arbetskraft, och således möjliggör skapandet av mervärde, skulle då vara sterilt i sex månader varje år. Men om handelskapitalet köper upp en stor del av varorna så fort de lämnar fabriken, eller om bankkapitalet förskotter pengarna för att betala räkningen för råvarorna direkt efter att varorna produceras och innan de säljs, då kan det produktiva cirkulerande kapitalet, tack vare hjälpen från dessa sektorer inom kapitalistklassen, återinvesteras så fort produktionscykeln är färdig. Följaktligen kommer det variabla kapitalet aldrig att vara överksamt. Det kommer att få arbetarna att producera mervärde tolv månader per år och inte sex – och som ett resultat av det kommer, om allt annat är lika, den totala mängden mervärde att vara dubbelt så stor som den annars skulle ha varit. Om dessa räddningsoperationer möjliggör en allmän ökning av produktionen av mervärde ger det förstås industrikapitalet möjlighet att rabattera partihandlarna eller betala ränta till bankirerna,.

Men detta antyder att bara en del av det totala samhällliga kapitalet är ständigt indraget i produktionen. En viktig del befinner sig alltid utanför produktionssfären. Vi har redan lagt märke till varför en del av det samhällliga kapitalet med nödvändighet tar formen av penningkapital. Vi ser nu att en annan del måste ta formen av transport- och bankkapital för att förkorta varornas cirkulationstid. Ur hela kapitalistklassens synvinkel (och det är den som Marx antar i andra bandet. Först i tredje bandet funderar han över att dessa sektorer konkurrerar med varandra om delar av det samhällliga mervärdet), kan detta betraktas som en *funktionell arbetsdelning inom denna klass*. Istället för att varje affärsman och kapitalistisk jordbrukare fungerar som sin egen kassör, sin egen penningväxlare, sin egen transportör, sin egen försäljare av varor på hemma- och världsmarknaden, och sin egen förskotterare av mer penningkapital, centraliseras alla dessa olika funktioner socialt av delar av borgarklassen som specialiserar sig på olika områden. Denna arbetsdelning medför en avsevärd rationalisering: kostnaderna för den totala samhällliga cirkulationen, transporterna och bankväsendet är lägre än vad de skulle ha varit om varje enskilt kapitalistiskt företag tvingades genomföra dessa uppgifter själva. Därmed minskar omkostnaderna för produktionen, och den totala mängden mervärde ökas genom att produktionen blir kontinuerlig. Det är alltså lönsamt för borgarklassen i sin helhet att vidmakthålla (och som ”tjänsteindustrins” meriter visar till och med utöka!) denna funktionella arbetsdelning.

Vilken är källan till det kapital som investeras utanför den materiella produktionssfären? Eftersom allt kapital till syvende och sist härrör från mervärde, och eftersom allt mervärde under det kapitalistiska produktionssättet skapas av ”produktivt kapital” (dvs. av lönearbete som är indraget i materiell produktion), kan det verka som om allt handels- och bankkapital sist och slutligen härrör från industrins och jordbrukets ”produktiva” kapital. Det är delvis sant. I *Kapitalets* andra band pekar Marx på hur penningkapitalet periodvis ”utesluts” ur värdeproduktionen och därmed tillfälligt blir tillgängligt för andra syften. Det bästa exemplet på detta är det fasta kapitalets avskrivningsfond. Den återinvesteras bara med vissa intervall istället för gradvis efter varje produktionscykel, och fungerar därmed under en period som en viktig källa till det penningkapital som används till krediter och andra operationer.

Men en sådan uppfattning ska inte generaliseras. Kapital är trots allt äldre än det kapitalistiska produktionssättet. Innan mervärde producerades under produktionsprocessen ackumulerades enorma förmögenheter genom att bönderna plundrades, feodalherrarna skinnades (till exempel genom överpriser på exotiska varor), handelsmän rånades (genom sjöröveri) och stamsamhällen

plundrades (genom erövring av slavar). Handels-, köpmanna- och bankkapital existerade långt innan ”produktivt” kapital uppstod i manufakturerna, för att inte tala om under den industriella revolutionen. Således reproducerar industrikapitalet inte bara handels- och bankkapital genom att betala in delar av det mervärde som ”deras egna” arbetare har skapat, utan upptäcker också att dessa andra kapitalformer existerar redan när det själv föds, och att det i själva verket är en förutsättning för det. Handels- och bankkapital reproducerar alltså sig själv både genom att fortsätta sin tidigare praktik (dvs. att tillägna sig en del av den samhällseliga produktion som har sitt ursprung *utanför* de *kapitalistiska* produktionsförhållandenas sfär, och omvandla det till mervärde och penningkapital) och genom att tillägna sig en del av det mervärde som skapats *inom* den egentliga kapitalistiska produktionsprocessen. Att kolonier och halvkolonier påtvingas förkapitalistiska, halvkapitalistiska och kapitalistiska produktionsförhållanden med hjälp av kapitalets makt på världsmarknaden och den utländska politiska och militära maktens våld, har varit en ytterst viktig faktor under den historiska utvecklingen av dessa dubbla källor till ackumulation av penningkapital. Via handels-, köpmanna-, ocker- och bankkapitalets operationer har de fram till idag fortsatt att spela en central roll under den kapitalistiska expansionen i hela världen, speciellt i den så kallade tredje världens länder. Således är primitiv kapitalackumulation och ”produktiv” kapitalackumulation (genom skapandet av mervärde inom *varuproduktionen*) inte bara på varandra följande historiska stadier, utan också samtidigt och kombinerade fenomen. Inte heller leder primitiv ackumulation automatiskt till en motsvarande spridning av ”produktivt” kapital och industrialisering. Det kan istället helt enkelt avkortas till en ”ensidig” expansion av de ovan nämnda formerna för ”improduktivt” kapital. Tillsammans med effekterna av utländskt imperialistiskt herravälde, klargör denna omständighet en av underutvecklingens mysterier under kapitalismen.

10. Luxemburgs kritik av Marx’ reproduktionsscheman

Den viktigaste kontroversen i det marxistiska tänkandets och den internationella arbetarrörelsens historia om det andra bandet utlöstes genom Luxemburgs kritik av Marx’ reproduktionsscheman i *The Accumulation of Capital* [Kapitalackumulationen]. Debatten gällde i sanning formidabla frågor: Marx’ kristeori; det kapitalistiska produktionssättets historiska gränser (den så kallade ”sammansbrottsteorin” eller *Zusammenbruchstheorie*); och imperialismens, kolonialismens, militarismens och krigens ursprung och funktioner under den imperialistiska epoken.⁷⁶ I denna inledning ska vi begränsa oss till den del av Luxemburgs bidrag som är direkt förknippad med ämnet för *Kapitalets* andra band – det totala samhällseliga kapitalets cirkulation, omslag och reproduktion.

Luxemburgs kritik är huvudsakligen inriktad på ett enda tema: hur kan den del av varornas värde som motsvarar den ackumulerade delen av mervärdet realiseras? Vad krävs det för köpkraft för att realisera den? Varför utökar kapitalister produktionen, om inte för att de är övertygade om eller förväntar sig att få fler kunder? Vilka är dessa nya kunder? Först avvisar hon tanken att de skulle kunna vara arbetare, eftersom de sistnämndas köpkraft härrör från kapital, och att en utökning av produktionen bara för att tillfredsställa en utvidgad arbetskrafts nya behov vore otänkbar för

⁷⁶ De viktigaste bidragen till diskussionen om Luxemburgs *The Accumulation of Capital* var recensionerna av Otto Bauer (i *Die Neue Zeit*, nr 24, 1913), Anton Pannekoek (i *Bremer Bürgerzeitung*, 29 januari 1913) och G Eckstein (i *Vorwärts*, 16 februari 1913), och boken av Bucharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, op. cit. Henryk Grossmann (*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Leipzig, 1929) tar på ett antal ställen upp Luxemburgs teori. Se även diskussionen nyligen i Arghiri Emmanuel, *Le Profit et les crises*, Paris, 1975, och Joan Robinsons inledning till den engelska översättning av *The Accumulation of Capital* (ed. Cit.).

kapitalistklassen *i sin helhet*. (Detta gäller givetvis inte de enskilda kapitalisterna, för vilka alla arbetare *utom deras egna* är möjliga kunder. Men som Luxemburg säger rent ut: för kapitalistklassen *i sin helhet* är *alla* arbetare ”deras egna arbetare”, och det är inte meningsfullt att behandla dem som en källa för ökad försäljning.)⁷⁷ Hon avfärdar också uppfattningen att dessa ytterligare kunder skulle kunna vara andra kapitalister. Ty hur skulle kapitalistklassen *i sin helhet* kunna berika sig själva om pengarna för att köpa merproduktionen kom ur dess egen ficka?⁷⁸ Inte heller kunde de vara så kallade tredje personer, som i grund och botten är kompisar, okritiska anhängare och tjänare åt kapitalistklassen (eller jordägare som tillägnar sig jordrätten). Ty när det kommer till kritan härrör alla dessa samhällsskiktets intäkter från mervärdet. Om mervärdet vore den enda källan till den köpkraft som finns tillgänglig för att köpa den ökande mängden varor och deras värde, så skulle det innebära att kapitalister blir rikare genom att spendera sina egna pengar.

För Luxemburg är alltså slutsatsen oundviklig. Den nya köpkraft som måste sugas in i den kapitalistiska cirkulationsprocessen kan bara komma från *utanför* de egentliga kapitalistiska produktionsförhållandena, genom att tvinga icke kapitalistiska samhällsklasser (huvudsakligen bönder och förkapitalistiska jordägare) att på ett slösaktigt sätt använda sina intäkter på kapitalistiska varor. Bara på detta sätt kan en utvidgad produktion och reproduktion, kapitalackumulation och överhuvudtaget kapitalistisk ekonomisk tillväxt äga rum. Slutresultatet av resonemanget är lika uppenbart. Genom att förstöra den icke kapitalistiska miljö på vilken dess expansion grundar sig, undergräver kapitalismen villkoren för sin egen tillväxt. Att denna icke kapitalistiska (förkapitalistiska) miljö försvinner utgör således den absoluta gränsen för kapitalismens utveckling.⁷⁹

Medan huvuddragen i Luxemburgs resonemang är klart och enkelt, har en stor del av debatten om *The Accumulation of Capital* avvikit från hennes centrala tes, till stor del på grund av att hon själv kombinerade den med en massa annan kritik mot Marx' reproduktionsscheman som är mycket enklare att bemöta. När hon hävdar att Marx blandar ihop pengarnas funktion som cirkulationsmedel med inkomsternas (köpkraftens) roll som en nödvändig förutsättning för att realisera varornas värde, har hon uppenbarligen fel.⁸⁰ Och när hon antyder att reproduktionsschemana inte motsvarar det kapitalistiska produktionssättets verklighet, blandar hon ihop abstraktionsnivåer som är tydligt åtskilda i Marx' metod. Hon har inte mindre fel när hon förmodar, att eftersom Marx' siffror inte innefattar kapitalets ”rörelselagar” (de räknar inte med någon ökning av kapitalets organiska sammansättning) så *kunde de inte* innefatta dessa lagar. På samma sätt följer det inte alls av den uppenbara sanningen att avdelning I är ackumulationsprocessens främsta motor, att avdelning II på något sätt ”offras till” eller är ”beroende av” avdelning I, i motsats till privategendomens och konkurrensens lagar.⁸¹ Och så vidare och så vidare. Kontroversen har rasat om alla dessa sekundära tvistefrågor, i allmänhet på Luxemburgs bekostnad. Men även om den då och då bryter ut på nytt, så har den inte särskilt stor relevans för den viktiga fråga hon ställde.

Luxemburgs huvudargument måste besvaras på tre varandra följande abstraktionsnivåer. Först och

77 Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, op. cit., s 289-290.

78 *Ibid*, s 127-133.

79 Uppfattningen att en icke kapitalistisk miljö är nödvändig för en utvidgad reproduktion och ackumulation fördes första gången fram av Heinrich Cunow (”Die Zusammenbruchstheorie”, i *Die Neue Zeit*, nr 1, 1898) och försvarades senare av Karl Kautsky (”Krisentheorien”, i *Die Neue Zeit*, nr 2, 1902) och Louis B Boudin (*The Theoretical System of Karl Marx*, Chicago, 1907, i synnerhet s 163-169 och 241-253).

80 Luxemburg, op. cit., s 143-145.

81 Scheman som innefattar dessa rörelselagar har utarbetats av Bauer, Grossmann, Léon Sartre, Glombowski, Hosea Jaffe och många fler. Huruvida de säkerställer långsiktiga jämviktsförhållanden är förstas en helt annan fråga.

mest abstrakt var att hon begick ett metodologiskt misstag genom att förlägga ett problem som bara kan betraktas i förhållande till ”konkurrensen mellan många kapital” inom ramen för ”kapitalet i sin helhet”.⁸² Det är omöjligt att göra en analys av dessa två skilda nivåer samtidigt, eftersom kapitalet i sin helhet *per definition bortser* från många kapital, från konkurrens. Således förbiser argumentet att kapitalistklassen inte kan berika sig själv genom att köpa sin egen merproduktion från det faktum att merproduktionen under ett system med privat ägande *aldrig* kan ägas av ”ett enda totalkapital”. Den kapitalistiska konkurrensen innebär att kapitalister förvisso kan bli rikare genom att köpa varandras ”merproduktion”. Marx sa själv uttryckligen att ”det *mervärde* som har skapats på ett ställe kräver att det skapas mervärde på ett annat ställe, mot vilket det kan bytas”.⁸³ Han visar också, att utan konkurrens skulle tillväxten faktiskt försvinna.⁸⁴

Kort sagt, för Marx är tillväxt möjlig i en ”rent” kapitalistisk miljö (dvs. där ingen del av den samhälleliga merproduktionen kan hitta ”icke kapitalistiska” kunder) under förutsättning att man antar att inte alla kapitalisters räntor och tillväxttakt är identiska, utan tvärtom *har sina rötter i konkurrens*. Frågan om realisering *uppstår inte* och *kan inte* uppstå när det handlar om ”kapitalet i allmänhet”. Tillsammans med teorin om kriser och handelscykeln uppträder den bara inom ramen för ”många kapital”. Det sa Marx själv upprepade gånger.⁸⁵

Av detta följer, att reproduktionsscheman som inbegriper konkurrens *som regel* borde förutsätta att det existerar *olika snarare än lika* ackumulationsnivåer i de två avdelningarna, som bara ibland leder till en utjämning av profitkvoten. Det motsvarar det kapitalistiska systemets verkliga funktionssätt. Det pekar också fram mot en lösning på det tekniska problem som Luxemburg ser i det faktum att den ”osäljbara” delen varor från avdelning II införlivar en del av det mervärde som har skapats i denna avdelning. I själva verket avvisade Luxemburg utan att tveka Marx’ övertygande lösning, som senare utvecklades utförligt av Otto Bauer.⁸⁶ En del av det mervärde som produceras i avdelning II överförs periodvis till avdelning I, just när (och på grund av att) avdelning I under en längre tidsperiod uppvisar en högre organisk sammansättning än avdelning II.

På denna ytterst abstrakta argumenteringsnivå har frågan ställts som en fråga om halvt statisk jämvikt. Men på en andra nivå, som – trots att den fortfarande är abstrakt – är ett steg närmare det kapitalistiska produktionssättets historiska verklighet, måste kapitalackumuleringen analyseras som *en oregelbunden process* med målet att förstå dess verkliga dynamik. Den första frågan jag ställde var denna: går det att hitta kunder till de varor som införlivar den ackumulerade delen av mervärdet, om vi förutsätter att all köpkraft härrör från antingen löner eller mervärde inom själva produktionsprocessen? Marx’ enkla svar är: ja, så länge vi inte ser mervärde som en enda mängd som ägs av en ensam kapitalist (som sedan givetvis är dömd att ”köpa” sina egna varor). Nu kan den andra frågan ställas på nytt, så här: vilken effekt blir det på realiseringen av värdet hos de varor som införlivar den ackumulerade delen av mervärdet om och när (1) kapitalets organiska sammansättning ökar i båda avdelningarna; (2) avdelning I växer snabbare än avdelning II (vilket är ett oundvikligt resultat av att kapitalets organiska sammansättning ökar); och (3) profitkvoten sjunker (dvs. den ökande mervärdekvoten inte räcker till för att kompensera för kapitalets ökande organiska sammansätt-

82 Detta påpekande gjordes första gången av Rosdolsky (*op. cit.*, s 42-48).

83 *Grundrisse*, *op. cit.*, s 407.

84 *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15.

85 *Theories of Surplus-Value*, *op. cit.*, Del II, s 532-534.

86 Luxemburg, *op. cit.*, s 294-295.

ning)? Är det med andra ord möjligt att realisera mervärdet fullständigt när det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar gör sig gällande?

Denna andra fråga kräver ett mer sammansatt svar än den föregående. Teoretiskt är det möjligt att fullständigt realisera mervärdet, och flera geniala matematiska modeller har konstruerats för att visa att det går – av bland andra O Benedikt, Shinzaburo Koshimura, Oskar Lange, J Caridad Mateo och Hosea Jaffe.⁸⁷ När Luxemburg ifrågasatte detta, förnekade hon att det var möjligt med en ”ren” kapitalism, och antog således en ståndpunkt som var raka motsatsen till den som Marx försökte visa med sina reproduktionsscheman. Men vi bör omedelbart tillägga att de verkliga *samhällsekonomiska förhållanden* som dessa algebraiska formler uttrycker måste definieras exakt.⁸⁸ Vidare glömde de av hennes kritiker som svarade att schemana i sig själva ”bevisar” att det är möjligt med en obegränsad, friktionsfri utveckling av reproduktionen⁸⁹ en liten punkt: kapitalismen har i mer än 150 år givit upphov till periodiska överproduktionskriser, och fortsätter att göra det med en ”naturlags” regelbundenhet. Vi kan utan att tveka förkasta hypotesen att varje successiv kris helt och hållet hade berott på ”specifika” orsaker som inte hade något med det kapitalistiska produktionssättets inre logik att göra, och var ovidkommande för det inbördes förhållandet mellan tillväxttakten på c , v , m/v , ackumulerat m /totalt m , både inom och mellan de två avdelningarna. Själva dessa krisers periodiska växlingar räcker för att tillbakavisa ”harmoniteoretikerna” och uppfattningen att kapitalackumulation kan fortsätta för alltid ”på basis av schemana”. I detta avseende är Luxemburg uppenbarligen överlägsen vissa av hennes kritiker.⁹⁰

Men lyckades hon bevisa sin sak på ett tekniskt tillfredsställande sätt? Vi anser inte det, ty hon inskränkte problemet till ett överdrivet enkelt orsakssamband. För att bevisa att en jämvikt under kapitalismen måste orsaka en ojämvt, att utvidgad reproduktion måste orsaka överproduktion, och att kapitalackumulation måste leda till värdeminskning av kapital, måste alla sammanhängande variabler i reproduktionsschemana sammanföras. Och det gör hon inte. Trots att *The Accumulation of Capital* ställer de rätta frågorna, så ger den således inte någon acceptabel lösning på dem.⁹¹

87 O Benedikt, ”Die Akkumulation des Kapitals bei wachsender organischer Zusammensetzung”, i *Unter dem Banner des Marxismus*, nr 3, 1929 ; Koshimura, *op. cit.*; J Caridad Mateo, *Reproduccion del capital social*, Mexiko, 1974 ; Hosea Jaffe, *Processo capitalista e teoria dell'accumulazione*, Milano, 1973, och i ett personligt meddelande till mig.

88 Låt oss ta ett enda exempel. För att göra jämvikt förenlig med en ökande organisk sammansättning av kapitalet och en fallande profitkvot, tvingas Koshimura förändra de inledande förhållandena mellan de tre avdelningarna, och öka avdelning III:s organiska sammansättning betydligt (vilket ur historisk synvinkel inte är särskilt rimligt). Sedan måste han sänka det totala priset på produktionen i avdelning II (arbetarnas löner) så mycket att det blir en absolut nedgång. Genom att ”uppväga” den fallande profitkvoten med en stigande mervärdekvot (vilket är rimligt) kommer Koshimura fram till en absolut minskning av arbetarnas och till och med kapitalisternas konsumtion (vilket inte bara är orimligt utan står i motsättning både till Marx’ grundläggande antagande i *Kapitalets* andra band och till existerande empiriska data). (Se Koshimura, *op. cit.*, s 122-124 och 124-126.)

89 Se ovan nämnda kritik av Eckstein och Helene Deutschs artikel (i *Der Kampf*, 1913, den österrikiska socialdemokratins teoretiska tidskrift). Detta gäller också delvis Bauers och Emmanuels kritik.

90 Se speciellt hennes ”Anti-kritik”, i Luxemburg och Bucharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, *op. cit.*

91 Inte heller går det att gå med på att Grossmann (*op. cit.*) ger dessa lösningar. Hans egen ståndpunkt – ett förnekande av att det bakom kriserna finns problem att realisera mervärdet och bristande proportioner mellan produktion och konsumtion – är i grund och botten felaktig. Genom att göra en minskande profitkvot till den enda orsaken till kapitalismens slutliga sammanbrott, förbiser han det faktum att denna *tendens* uppvägs av en periodisk värdeminskning av kapital. Medan han försöker slå fast en mekanisk enhet mellan teorin om överproduktionskriser och teorin om kapitalismens sammanbrott, så införlivar den verkliga, dialektiska förbindelsen mellan dem följande motsättning: överproduktionskriser är just den mekanism som gör att den minskande profitkvoten periodvis kan *övertinnas* – både genom en värdeminskning av den totala mängden samhälleligt kapital och genom att öka mervärdekvoten.

Kortfattat kan vi säga att jämviktsformeln för en utvidgad reproduktion $- I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma} = II_c + II_{m\beta}$ – vill göra gällande att tillväxttakten av efterfrågan på konsumtionsvaror som tillverkats i avdelning I är identisk med det konstanta kapitalets tillväxttakt i avdelning II. Men kapitalets ökande organiska sammansättning innebär att efterfrågan på konsumtionsvaror som tillverkats i avdelning I normalt kommer att öka långsammare än det konstanta kapitalet i den sektorn (om inte det variabla kapitalets långsammare tillväxttakt kompenseras av en tillväxttakt av improduktivt konsumerat mervärde som är högre än det konstanta kapitalets tillväxttakt, vilket i det långa loppet är ytterst osannolikt). En förutsättning för jämvikt är följaktligen att det konstanta kapitalets tillväxttakt i avdelning II är lägre än den i avdelning I. Om tillväxten är densamma i båda avdelningarna kommer villkoren för jämvikt att rubbas.

Men en tillväxttakt av det konstanta kapitalet i avdelning II som är *permanent* lägre än tillväxttakten i avdelning I är oförenlig med privat ägande och konkurrens. Det finns ingen orsak för kapitalister som är indragna i produktionen av konsumtionsvaror att för gott avstå från att försöka införliva all befintlig teknologi, alla sätt att minska produktionskostnaderna, alla potentiellt användbara maskiner. Därför kommer $II_c + II_{m\beta}$ av och till att vara större än $I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma}$, precis som $\Delta[II_c + II_{m\beta}]$ under förhållanden av ökande organisk sammansättning på kapitalet (ensidig utveckling av arbetsbesparande teknologi), *periodvis* kommer att vara lika med $\Delta[I_c + I_{m\beta}]$, och $\Delta[I_c + I_{m\beta}]$ kommer att vara större än $\Delta[I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma}]$. Det verkar därför omöjligt att undvika en periodisk överproduktion av konsumtionsvaror, liksom en minskning av profitkvoten och av kvoten mellan ackumulerat mervärde och mervärde, vilket medför att kapitalackumuleringen plötsligt upphör.

Från Marx' "antaganden" har Donald Harris dragit slutsatsen att det (i ett värdesystem) bara går att uppnå jämvikt om det är lika många arbetare anställda i de två avdelningarna, eller att det (i ett system med produktionspriser) är samma kvot av investeringar – ackumulation – av mervärde.⁹² Men alla dessa beräkningar grundar sig på en missuppfattning av Marx' metod. Även om Marx verkligen förutsätter samma utsagningsgrad i båda avdelningarna (ett antagande som grundar sig på uppfattningen om ett genomsnittligt nationellt värde på arbetskraften, för vilket det finns ganska starka empiriska bevis under den utvecklade kapitalismen), så "antar" han varken att kapitalets organiska sammansättning kommer att förbli likadan eller att mervärdekvoten kommer att förbli densamma. Hans metod att successivt närma sig den dagliga kapitalistiska ekonomins "yttre fenomen" fick honom att, i ett visst skede av analysen, *abstrahera* från ett antal ytterligare *variabler* för att klargöra vissa preliminära problem. Det har ingenting att göra med att "anta" historiska trender.

På den tredje nivån, den *faktiska historiska* kapitalistiska ackumulationsprocessen, verkar Luxemburg i grund och botten ha rätt. Kapitalismen uppstod i en i huvudsak icke kapitalistisk miljö; den har berikat sig enormt genom att plundra den miljön; och samma värdeöverförande tillgodogörande har fortsatt ända fram till idag. "Ren" kapitalism har aldrig existerat i verkligheten, och som Engels helt rätt förutsade kommer den aldrig att existera, eftersom "vi inte kommer att låta den göra det". Den ryska oktoberrevolutionen, och den efterföljande tillväxten av en postkapitalistisk sektor av världsekonomin tyder på att Engels instinkt i detta avseende var riktig. Luxemburgs analys av de sätt och medel med vilka kapitalismen suger rikedomar och värde från förkapitalistiska samhällen och klasser var ett imponerande första bidrag till ett tre fjärdedels sekels antikolonial och antiimperialistisk världslitteratur. Det har ännu att möta sin like både vad gäller teoretiska insikter

92 Donald J Harris, "On Marx's Scheme of Reproduction and Accumulation", i *Journal of Political Economy*, Vol 80, 1972, s 505 ff.

och ekonomisk klarhet.⁹³

Den slutgiltiga bedömningen av Luxemburgs kritik måste alltså vara nyanserad. Vi kan inte rakt ut säga att hon har rätt eller att hon har fel. Även om många av hennes delvisa teser och även hennes slutliga svar är otillräckliga, så ställer hon verkligen relevanta frågor och sätter fingret på verkliga problem som det andra bandet inte besvarar och inte kan besvara. I synnerhet kan inte den kapitalistiska tillväxtens motsägelsefulla karaktär, som hennes idéväckande *The Accumulation of Capital* stimulerade till diskussion om, bara inordnas under formuleringarna ”produktionens anarki” och ”brist på proportion”.⁹⁴ Den exakta plats som oundvikliga skillnader mellan produktion och masskonsumtion har i kapitalismens dynamik måste integreras i en övergripande förklaring av kapitalistiska obalanser och kriser.

11. Kapitalets andra band och Marx' förklaring av kapitalistiska överproduktionskriser

Vår diskussion om Luxemburgs kritik av Marx' reproduktionsscheman leder logiskt fram till en analys av hans kristeori, som den framstår i det andra bandet. Det är välkänt att de fyra band av *Kapitalet* som Marx lämnade efter sig inte innehåller någon systematisk analys av denna avgörande sida hos det kapitalistiska produktionssättet: det oundvikliga periodvisa uppträdandet av sådana kriser. I sin ursprungliga plan hade Marx reserverat en fullständig behandling av frågan till ett sjätte band som skulle handla om världsmarknaden och kriser.⁹⁵ Men delvisa synpunkter finns utspridda i texten, i synnerhet i det fjärde bandet (*Teorier om mervärdet*) och i andra och tredje bandet. Det är dessa jag kort vill beröra här.

I det andra bandet tar Marx upp ett antal avgörande punkter om kapitalistiska överproduktionskriser. För det första framhåller han, att även om handelskapitalet hjälper till att förkorta varornas cirkulationstid och snabba på det produktiva cirkulerande kapitalets omslag, så *döljer* samtidigt dess roll som mellanhand mellan industrikapitalisterna och ”slutkonsumenten” den allt större skillnaden mellan en ökande produktion och en eftersläpande slutlig efterfrågan.⁹⁶ Mer exakt, tillägger Marx: ”De perioder, då den kapitalistiska produktionen mobiliserar alla sina resurser, visar sig i regel vara perioder av överproduktion; emedan produktionsresurserna aldrig kan utnyttjas så långt, att därigenom mera värde inte endast produceras utan också kan realiseras; *försäljningen av varorna, realisationen av varukapitalet, alltså även av mervärdet, är emellertid begränsad, inte endast genom samhällets behov av konsumtionsvaror överhuvud, utan genom konsumtionsbehoven i ett*

93 Se speciellt *The Accumulation of Capital*, kapitel 27-30.

94 Austromarxisterna Hilferdings och Bauers ”neo-harmoniska” versioner inspirerades uppenbarligen av Tugan-Baranovskijs bok *Studien zur Theorie* (op. cit.). Trots att båda polemiserade mot Tugan-Baranovskij, så förhållades de av hans matematiska ”trixande” med reproduktionsschemana. Hilferdings uttalande i sitt stora verk från 1909, *Finanzkapital*, är särskilt slående: ”I princip är en allmän kartell som styr den totala samhälleliga produktionen och därmed får bukt med kriser ekonomiskt tänkbar, även om ett sådant samhälleligt och politiskt sakförhållande är omöjligt.” (op. cit., s 372). Bucharin påverkades av samma tänkande, vilket framgår klart från påståendet i *Imperialism and the Accumulation of Capital* (op. cit., s 226) att det inte kunde finnas överproduktionskriser under en statskapitalism där produktionens anarki hade bemästrats. Tony Cliff och hans lärjungar använder dessa argument för att försöka rättfärdiga att de använder begreppet ”statskapitalism” för att definiera den sovjetiska ekonomin – en ekonomi som sedan mer än ett halvt sekel inte har upplevt några överproduktionskriser. (Se Cliff, *Russia: A Marxist Analysis*, London, 1964, s 167-175). För en genomgripande kritik av den neo-harmoniska tolkningen av *Kapitalets* andra band, se Rosdolsky, op. cit., s 269-275 och 280-282.

95 Se min inledning till *Kapitalets* första band, s 10-13.

96 Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 2, avdelning 1.

samhälle, där det stora flertalet medlemmar alltid är och måste förbli fattigfolk. Detta problem tillhör emellertid nästa avsnitt.”⁹⁷ Detta är bara en upprepning av det berömda stycke i det tredje bandet, där Marx sammanfattar sin kristeori, och slutar med dessa ord: ”Den yttersta grunden till alla verkliga kriser förblir alltid massornas fattigdom och begränsade konsumtion i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna som om bara samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns.”⁹⁸

Men Marx säger inte mindre kategoriskt i det andra bandet: ”Det är en ren tautologi att påstå, att kriserna uppkommer av brist på köpkraftig konsumtion eller köpkraftiga konsumenter. Några andra konsumtionsformer än betalande känner det kapitalistiska systemet inte till, undantagandes de *sub forma pauperis* [fattiga understödstagares konsumtionsform] eller ’tjuvarnas’. Att varor är osäljbara, betyder inget annat än att inga solventa köpare eller konsumenter funnits (vare sig nu produkterna i sista hand är avsedda för den produktiva eller den enskilda konsumtionens behov). Men om man vill ge denna tautologi ett sken av djupare motivering genom att säga, att arbetarna får för liten del av sin egen produkt, och att det onda alltså bleve avhjälpt, om de finge en större andel av produkten, alltså högre lön, så kan denna åsikt bemötas med anmärkningen, att varje kris föregås just av en period med stigande arbetslöner, då arbetarklassen i verkligheten får en större andel i den del av årsprodukten, som är avsedd för konsumtion. Denna period måste tvärtom – som dessa riddare av det sunda och ’enkla’ (!) människoförnuftet ser saken – förhindra krisen. Det verkar alltså, som om den kapitalistiska produktionen innesluter betingelser, oberoende av den goda eller onda viljan, vilka endast tillfälligt medger denna relativa förbättring för arbetarklassen och alltid endast såsom en stormvarning inför den annalkande krisen.”⁹⁹ Finns det en motsättning mellan dessa två förklaringar? Vad ligger bakom de frenetiska anklagelserna för ”underkonsumtionsteorier”, som vissa kallar en allvarlig ”avvikelse” eller skamlig sjukdom, och vissa av Marx’ anhängare riktar mot andra?

Enligt vår åsikt finns det ingen som helst motsättning mellan de två kommentarer Marx gjorde angående kapitalistiska överproduktionskriser. Det han tillbakavisar är den vanliga reformistiska eller ”liberala” plattityden, enligt vilken kriser gick att undvika om massornas köpkraft skulle öka kraftigt under perioden omedelbart innan eller i samband med att överproduktionen började. Denna förenklade uppfattning förbiser två faktum. Under kapitalismen är inte alla varor konsumtionsvaror. En viktig del av det totala ”varuberget”, närmare bestämt alla produktionsmedel, kan inte och är inte ämnade att köpas av arbetare. Därmed säger en ökad försäljning av konsumtionsvaror i sig själv ingenting om hur det går med försäljningen av utrustning och råvaror. Det leder inte automatiskt till ökade produktiva investeringar. En omfördelning av nationalinkomsten på bekostnad av profiterna (vilket en plötslig kraftig ökning av lönerna skulle leda till) skulle få till resultat att investeringarna, det vill säga försäljningen av produktionsmedel, skulle kollapsa. Om detta följde på en period med faktisk minskning av profitkvoten, skulle kapitalackumuleringen minska våldsamt och krisen skulle förbli oundviklig. I så måtto som de glömmet detta grundläggande samband mellan handelscykeln och profitkvotens svängningar på medellång sikt, gör alla ekonomer (vare sig de är marxister eller ej) som uteslutande förklarar krisen med förhållandet mellan konsumenternas köpkraft och nationalinkomsten sig i sanning skyldiga till ”underkonsumtionstänkande”, det vill säga en ensidig och

97 [Kapitalet](#), andra bandet, kapitel 16, avdelning 3, not 35, vår kursivering.

98 [Kapitalet](#), tredje bandet, kapitel 30.

99 [Kapitalet](#), andra bandet, kapitel 20, avdelning 4.

därför felaktig teori om överproduktion och handelscykeln.¹⁰⁰

Men samma sak gäller den motsatta teorin, som uteslutande eller huvudsakligen riktar in sig på ”bristen på proportioner” mellan de två avdelningarna, och förklarar kriser med produktionens anarki och svårigheten (omöjligheten) att spontant upprätta ”rätt proportioner” (som om en ”organiserad kapitalism” eller ”allmän kartell” skulle kunna undvika kriser!).¹⁰¹ En sådan tes förbiser ett faktum som Marx själv pekade på,¹⁰² att ”bristen på proportion” mellan tendensen till obegränsad utveckling av produktivkrafterna och de snäva begränsningar som det borgerliga distributionsättet sätter för konsumtionen, i sig själv är en specifik källa för obalans, oberoende av rubbningen av ”jämviktsförhållandena” mellan de två avdelningarna. Anhängarna av denna uppfattning glömmar, precis som Tugan-Baranovskij, den rena ”disproportionsteorins” fader, att en obegränsad tillväxt av avdelning I leder till en allt snabbare tillväxt av avdelning II:s produktionskapacitet (om än inte nödvändigtvis i samma proportioner), med andra ord att produktionen under kapitalistiska varuförhållanden aldrig helt kan befria sig från försäljningen till den slutliga konsumenten.¹⁰³ Således är teorier om ”rent bristande proportioner” lika fel som teorier om ”ren underkonsumtion”. De grundläggande orsakerna till periodiska överproduktionskriser är på en och samma gång profitkvotens oundvikliga periodiska nedgång, produktionens kapitalistiska anarki, och att det under kapitalismen inte är möjligt att utveckla en masskonsumtion som motsvarar produktivkrafternas tillväxt.

Som vi har förklarat på andra ställen,¹⁰⁴ innebär kapitalismens grundläggande förbannelse – det faktum att mervärdet som finns införlivat i varor bara kan realiseras om de *säljs till sitt värde* – att det finns en olöslig motsättning vid en viss punkt i den utvidgade reproduktionen. Alla åtgärder som plötsligt försöker vända på profitkvotens nedgång orsakar en minskning av marknaden av ”slutkonsumenter”. Och varje försök att plötsligt vända på denna minskning förvärrar profitkvotens nedgång. Kapitalistisk tillväxt och välstånd kräver *både* en ökande profitkvot (av för närvarande realiserade såväl som förväntade profiter) och en växande marknad (som existerande verklighet och framtida trend). Men dessa villkor kan aldrig sammanträffa ständigt, ty själva de krafter som åstadkommer dem vid en viss punkt i handelscykeln, verkar under det följande stadiet för att upphäva dem.¹⁰⁵ I den meningen är överproduktionskriser oundvikliga under kapitalismen. Enligt till och med den mest optimistiska hypotes, kan en ”anticyklisk politik” bara tillfälligt minska krisernas omfattning. Den kan inte förhindra själva den ”måttlighet” som uppnås under en period från att i det långa loppet leda till mer explosiva sidoeffekter (som kumulativa inflationssvängningar, eller en besinningslös tillväxt av företagets skuldbörda).¹⁰⁶

100 Den mest beaktansvärda marxistiska författaren av denna sort är Natalie Moszkowska (*Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Prag, 1935), men Fritz Stenburg och Paul Sweezy bör också nämnas i detta sammanhang. Listan över icke marxistiska är verkligen lång, och går från Simonde de Sismondi och Malthus till Lederer och Keynes.

101 Se not 94 ovan.

102 *Grundrisse*, op. cit., s 420-442; *Theories of Surplus-Value*, op. cit., Del III, s 120-121. Se även *Grundrisse*, s 155.

103 ”Det är precis samma sak med den efterfrågan som produktionen själv skapar på råvaror, halvprodukter, maskiner, kommunikationsmedel och hjälpmaterial som konsumeras inom produktionen, som färgmedel, kol, smörjmedel, tvål, etc. Denna verkliga, bytesvärdeantagande efterfrågan är tillräcklig så länge producenterna byter mellan sig själva. Dess otillräcklighet visar sig så fort slutprodukten stöter på sin gräns i den direkta och slutliga konsumtionen.” (*Grundrisse*, s 421).

104 Mandel, [Marxismens ekonomiska teori](#), op. cit., s 244.

105 Bland dessa bör vi inkludera inte bara ”rent” ekonomiska faktorer, utan också att handelscykeln flätas samman med klasskampens delvis oberoende cykel.

106 Angående den permanenta inflationens rötter, funktion och konsekvenser i dagens kapitalism, se kapitlet ”Den permanenta inflationen” i min [Senkapitalismen, del 2](#).

Överproduktionskrisernas objektiva logik hänger samman med världelagens funktionssätt, och klargörs av en viktig anmärkning som Marx gör i *Kapitalets* andra band.¹⁰⁷ En jämvikt i den utvidgade reproduktionsprocessen förutsätter att varor säljs till sitt värde, eller mer exakt *till det värde de hade vid den tidpunkt då de producerades*. Men själva den utvidgade reproduktionens dynamik innefattar regelbundna teknologiska revolutioner, oupphörliga försök från industriägarnas sida att vinna konkurrensen genom att minska sina produktionskostnader och alltmer ersätta kroppsarbete med maskiner. Alla dessa fenomen leder till regelbundna ökning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inom de flesta av produktionens branscher, och *innebär att alla varors värde har en tendens att minska*. I ljuset av detta är överproduktionskriser inget annat än de objektiva mekanismer med hjälp av vilka marknadspriserna justeras till varornas sjunkande värde.¹⁰⁸ På så sätt åsamkas kapitalet viktiga förluster (dvs. värdeminskning av kapitalet), antingen direkt genom en minskning av varukapitalets värde, eller indirekt genom att de minst effektiva företagen går i konkurs och stängs.

I *Kapitalets* andra band betonar Marx vidare att det finns ett annat samband mellan handelscykeln och det fasta kapitalets omslagscykel än det vanligtvis nämnda sambandet att den förstnämndas längd i stora drag bestäms av den sistnämndas längd. Utgifterna för fast kapital är oregelbundna i dubbel mening. Maskiner ersätts inte lite i taget (givetvis utom när det handlar om löpande reparationer) utan i sin helhet, låt oss säga var sjunde eller tionde år. Det finns en tendens för dem att ersättas samtidigt i flera, sammanhängande, viktiga industrigrenar, just på grund av att processen inte bara, eller ens huvudsakligen är ett resultat av fysisk förslitning,¹⁰⁹ utan istället är ett svar på ekonomiska motiv att införa en mer avancerad teknologi. (De främsta kriterierna för att beräkna profiter är här: tillgången på tillräckliga reserver av penningkapital; ökande profitkvot och profitförväntningar; och en plötslig utökning av marknaden eller förväntningar på det.) Dessa drivkrafter sammanfaller bara vid en viss punkt i handelscykeln, men när det sker följer massiva investeringar för att förnya det fasta kapitalet. Det startar i sin tur en dynamik av påskyndad kapitalackumulation och ekonomisk tillväxt, tillsammans med en snabb utvidgning av marknaderna, vilket till slut leder till en ökning av kapitalets organiska sammansättning, en minskning av profitkvoten och en tendens att investeringarna och förnyandet av det fasta kapitalet saktar in.

Det oregelbundna förnyandet av det fasta kapitalet är därmed en av handelscykelns viktigaste bestämmande faktorer. Svårigheten förvärras av det faktum att den produktiva kapaciteten i den underavdelning i avdelning I som producerar produktionsmedel för produktion av produktionsmedel normalt måste vara inriktad på *den övergripande efterfrågan på nytt fast kapital* (åtminstone dess samhällliga genomsnitt). Även om denna underavdelning kanske överväldigas av den maximala efterfrågan i samband med en "överhettning", så kommer den under en stor del av handelscykeln att lida av underutnyttjad kapacitet.¹¹⁰

12. Penningcirkulation, penningkapital och penningreserver

En av de "modernaste" sidorna hos Marx' analys är andra bandets behandling av dialektiken mellan

107 *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 2, avdelning 1.

108 Ett sjunkande värde uttryckt i guldpriser, och givetvis inte i pappersvaluta.

109 "Moralisk" förslitning av utrustningen (åldrande) sker under kapitalismen i allmänhet före en "fysisk" förslitning, med hänsyn till trycket från konkurrensen och den allt snabbare tekniska utvecklingen.

110 Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 20, avdelning 11. Den akademiska ekonomiska teorin tog senare givetvis över detta i huvudsak marxistiska bidrag till teorin om handelscykeln.

”vara-pengar”, och dess förhållande till frågor gällande reproduktionen av samhälleligt kapital och handelscykeln. I grund och botten föregriper Marx den keynesianska problematiken om lagring av pengar, det vill säga att undandra pengar från den produktiva cirkulationsprocessen (dvs. cirkulation som är inriktad på att realisera och reproducera mervärde). Marx utgår från antagandet, att om reproduktionsprocessen ska kunna förlöpa smidigt måste alla inkomster som har skapats inom produktionsprocessen spenderas på de varor som har producerats. All ny köpkraft som vid en viss tidpunkt förs in i reproduktionsprocessen måste dras bort vid en annan tidpunkt, om processen ska fortsätta på ett balanserat sätt.

Nu råkar det vara så att det kapitalistiska produktionssättets funktionssätt leder till att penningkapital periodvis lagras. Vi har redan stött på denna fråga vad gäller det oregelbundna förnyandet av fast kapital. Marx poängterar att successiva förlängningar och förkortningar av varornas cirkulationstid – i förhållande till handelscykelns faser – leder till periodiska ökning och minskningar av penningkapitalet i jämförelse med det produktiva kapitalet. På samma sätt ger en förkortning eller förlängning av själva produktionsprocessen (till exempel en ökning eller minskning av den andel av alla varor som kräver en lång produktionstid) upphov till en minskning eller ökning av mängden penningkapital som cirkulerar. Ju kortare produktionstiden är, desto snabbare kommer det produktiva kapitalets omslag att bli, och desto mindre kommer de penningreserver att bli, som kapitalisterna måste kasta in i cirkulationen för att täcka lönekostnaderna och sina egna konsumtionsbehov tills dess de varor som tillverkas i deras fabriker är färdiga och sålda. Och tvärtom kommer en förlängning av produktionstiden att leda till en förlängning av kapitalets omslagstid, och en ökning av de reserver av penningkapital och penningintäkter som måste föras in i cirkulationsprocessen för att vidmakthålla konsumtionen tills dess produktionen och försäljningen av varorna är färdig.¹¹¹

Mer allmänt är den jämna utvidgade reproduktionens flöde hela tiden hotat (det är givetvis inte ständigt i oordning), eftersom det alltid finns kapitalister som köper utan att sälja, och andra som säljer utan att köpa. Pengar dras ständigt bort från cirkulationen och mer pengar införs hela tiden. Bara om dessa rörelser i grova drag tar ut varandra, kommer penninflödets delvis *oberoende* karaktär inte att hamna i konflikt med behovet att realisera de producerade varornas totala värde. Även om banksystemet objektivt strävar efter att uppnå denna balans (och således utgör en samhällelig bokförings- och centraliseringskraft som är vida överlägsen något som det privata ägandet kan uppnå inom produktionssfären), så har det inga medel för att säkerställa en automatisk och kontinuerlig balans. Här uppstår ännu en orsak till avbrott eller uppehåll av den utvidgade reproduktionen – en orsak, som trots att den härrör från valutafenomenet givetvis i grund och botten har sina rötter i varans motsägelsefulla natur och i produktionen av värde och mervärde.

Utöver de proportioner som vid första anblick uppstår ur reproduktionsschemana, spelar alltså en rad andra proportioner en viktig roll för att *förstärka*, om än inte inleda, handelscykeln. Det sätt på vilket den totala mängden pengar delas upp mellan cirkulerande pengar och penningreserver;¹¹² det sätt på vilket cirkulerande pengar delas upp mellan penningkapital och cirkulerande intäkter; det sätt på vilket penningreserver delas mellan *latent (möjligt) produktivt kapital* (dvs. penningkapital som tenderar att bidra till en ökad produktion av mervärde) och kapital som lagras mer eller mindre permanent (dvs. undandras både produktionssfären och cirkulationssfären för *varor*) – alla dessa

111 Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 15.

112 Se *ibid*, kapitel 8, avdelning 2.

proportioner påverkar kapitalackumulationens volym och rytm avsevärt.¹¹³

Keynes hade rätt när han avvisade antagandet om mer eller mindre permanent full sysselsättning av arbetskraft och kapital (eller åtminstone hypotesen att det gick att uppnå automatiskt med hjälp av marknadskrafterna). Han hade också rätt när han påpekade att kapital eller intäkter som *inte används* (dvs. lagras) är en viktig källa till obalans och undersysselsättning av de produktiva resurserna i en ekonomi som baseras på allmän varuproduktion. Marx hade i själva verket hävdad just det 65 år tidigare, i *Kapitalets* andra band. Men den sistnämndes förståelse av det kapitalistiska produktionsättets grundläggande mekanismer visade sig vara mer djupgående än Keynes'. Ty Marx gick ett steg längre genom att skilja mellan *produktiva* investeringar (dvs. investeringar som ledde till ökad produktion av mervärde) och *improduktiva* "investeringar" (som inte kan öka det totala samhälleliga välståndet direkt, utan bara bidra indirekt till omfördelning och förnyad utplacering av befintliga resurser). Att bygga pyramider och gräva kanaler för att fylla dem igen har trots allt inte samma effekt på den ekonomiska tillväxten, kapitalackumulationen och den utvidgade reproduktionen som att bygga nya fabriker och öppna nya oljefält. Att köpa regeringsobligationer för att finansiera byggandet av pyramider är naturligtvis inte samma sorts verksamhet som att investera produktivt kapital.¹¹⁴ Utifrån de delar av en penninganalys som finns utspridda i hela det andra bandet, går det att, inom ramen för en marxistisk ekonomisk teori, identifiera fyra distinkta *orsaker till stigande varupriser*. Orsakerna är dessa:

- (a) *En minskande arbetsproduktivitet i en viss produktionsbransch* (exempelvis i vissa jordbruks- eller gruvbranscher, där en minskande bördighet eller produktivitet inte helt kompenseras av den teknologiska utvecklingen). Då skulle priserna stiga som ett resultat av ett ökande värde på speciella varor (dvs. i mängden samhälleligt arbete som behövs för produktionen av dem).
- (b) *En plötslig ökning av arbetsproduktiviteten inom guldgruveindustrin* (och därmed ett minskande guldvärde). Om allt annat är lika, skulle i så fall samma mängd varor bytas mot en större mängd guld (som har producerats med samma mängd arbete som tidigare). Med andra ord skulle varornas guldpris stiga.
- (c) *En uppåtgående trend för marknadsprisernas svängningar runt en oförändrad värdeaxel*. Detta kan hända även om guldvalutan är stabil och det inte är någon inflation av papperspengar, just i det skede i handelscykeln som betecknas av att pengarnas lagrade del periodiskt minskar jämfört med den cirkulerande delen.
- (d) *En inflationsrörelse av penningsymboler*. I detta fall representeras en konstant mängd guld, som byts mot samma mängd varor som tidigare på grundval av en oförändrad mängd samhälleligt nödvändigt arbete, av en större mängd papperspengasymboler (eller bankpengar, kreditpengar).¹¹⁵

113 I sin senaste bok, betonar Emmanuel helt rätt penningreservernas roll i Marx' kristeori. Han använder uttrycket *vouloir d'achat* (köpönskan) i motsats till *pouvoir d'achat* (köpkraft) (*op. cit.*, s 61 ff.).

114 Paul Mattick (*Marx och Keynes – blandekonomins gränser*, på marxistarkiv.se) förenklar inte frågan när han använder begreppet "bortkastad produktion". "Bortkastad" i betydelsen att produkter inte ingår i reproduktionsprocessen, och "bortkastad" i betydelsen osäljbara produkter är inte alls identiska begrepp. Lyxprodukter är – precis som vapen – varor och de hittar köpare. Offentliga arbeten och andra utgifter på infrastruktur genomförs inte i syfte att säljas, utan för att skynda på kapitalets omslag, och på så sätt indirekt öka produktionen av mervärde. Men pyramider eller kanaler som grävs och sedan fylls igen är rent slöseri, bortkastade – de är varken varor som ska säljas eller medel för att skynda på kapitalets omslag.

115 Karl Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, på marxists.org, kapitel 2, avdelning C. Se även *Grundrisse*, *op. cit.*, s 121-122 och 212-213.

13. Tillväxt och kris

Det centrala ”budskapet” i andra bandet talar, precis som det första bandet, om en skrämmande dynamisk process. Första bandet pekar på varför kapitalet genom själva sitt inre väsen är värde som ständigt söker mer värde, som arbetarna producerar under produktionsprocessen. Den omätliga törsten efter mervärde är den grundläggande motorn bakom den ekonomiska tillväxten, den teknologiska revolutionen, utlägg för ”forskning och utveckling”, förbättrade kommunikationer, ”u-hjälp”, försäljningssatsningar och marknadsforskning. En motsvarande jakt på enskilt berikande förekommer mitt i det borgerliga samhället, på alla nivåer, samtidigt som arbetare och alla människor blir alltmer alienerade, och det finns ett ökande hot om att produktionskrafterna kommer att förvandlas till destruktionskrafter. Paradoxalt nog förlorar mänskligheten alltmer kontrollen över sina produkter och sina produktiva ansträngningar, just när hennes bemästrande av naturen och naturkrafterna verkar utvecklas med stormsteg.¹¹⁶

I *Kapitalets* andra band följer vi varorna, som innehåller det mervärde som arbetarna producerat, under deras resor utanför fabriken. En ”spiralrörelse” av tillväxt släpps loss – en veritabel lavin.¹¹⁷ Att varorna säljs till sitt värde gör det möjligt att realisera profiten och ackumulera mer kapital. Mer kapital frambringar mer mervärde, som i sin tur frambringar mer kapital. Tack vare den samhälleliga arbetsdelningen inom kapitalistklassen, att det uppstår ett handels- och ett bankkapital, och att det finns en ständig strävan att skynda på transporten av varor och bygga upp ett världsomfattande system av kommunikationer och minska cirkulationsprocessens längd till ett minimum, sopar lavinen undan de hinder som finns för tillväxten – som att varor tvingas dröja sig kvar i cirkulationsfären, eller att själva produktionsprocessen blir utdragen. Ett enormt berg av varor distribueras med ljusets hastighet över hela jordklotet, så att en hela tiden växande ström av värde (penningkapital) kan samlas i händerna på en allt mindre andel (om än inte nödvändigtvis ett minskande absolut antal) av världens aktiva befolkning. Dagens verkliga herrar återfinns troligen i högst 1.000 till 2.000 företag i hela världen.¹¹⁸

Detta frenetiska sökande efter mer rikedom skiljs alltmer från grundläggande mänskliga behov och intressen, står alltmer i motsättning till ”skapandet av en rik personlighet” och en ”rik utveckling av sociala relationer” som omfattar alla människor. Men processen kan inte fortsätta friktionsfritt och oavbrutet: kapitalet är oförmöget att bemästra varans och privategendomens grundläggande motsättningar. Från båda håll måste motsättningarna hos en produktion för sin egen skull (dvs. produktion för att öka profiterna för de som äger de viktigaste produktionsmedlen) leda till periodiska utbrott av enorma sociala och ekonomiska omvälvningar.

116 Detta herravälde över naturen tar alltmer formen av förstörelse (*Raubbau* – överexploatering) av naturen, vilket visar sig i hoten mot den ekologiska jämvikten.

117 Marx och Luxemburg lånade bilden av en spiral som uttryck för den kapitalistiska utvecklingens form från Simonde de Sismondi.

118 Det betyder förstås inte att de hundratusentals små kapitalistiska entreprenörerna och de flera miljoner kapitalistiska rentierfamiljerna inte tillhör världens borgarklass, utan bara att de inte längre bestämmer över de avgörande produktionsmedlen eller tar de viktigaste investeringsbesluten. Det borgerliga samhället är format som en pyramid, där de monopolistiska topparna inte kan överleva utan stödet från stor- och mellanbourgeoisins olika skikt och deras följeslagare (liksom det åtminstone delvisa stödet från delar av småbourgeoisien). Uppfattningen att kapitalismen skulle kunna avskaffas genom att bara undanröja monopolisterna tar inte hänsyn till det faktum att kapitalismen oundvikligen växer fram även ur den enkla varuproduktionen, där det råder förhållanden där pengar cirkulerar och ett utbrett privat ägande av produktionsmedlen är förhärskande. Om en stor sektor av de mellanstora kapitalistiska företagen blir kvar (och en del av de ”icke monopolistiska” kapitalisterna är ganska stora!), då kommer kapitalismen inte bara att överleva, utan också blomstra och öppna vägen till bildande av nya monopol.

Efter de sociala explosioner som utlöstes i västvärlden av maj -68 i Frankrike, har den allvarliga allmänna lågkonjunkturen 1974-1975¹¹⁹ bekräftat Marx' grundläggande analys. Den kapitalistiska tillväxten kan bara vara ojämn, oproportionerlig och icke harmonisk. En utvidgad reproduktion ger med nödvändighet upphov till en krympande reproduktion. Blomstring leder ofrånkomligen till överproduktion. Sökandet efter de vises sten som skulle göra det möjligt för marknadsekonomin (dvs. privategendom, dvs. konkurrens) att kombineras med en balanserad tillväxt, och masskonsumtionen att utvecklas lika snabbt som produktionskapaciteten (trots kapitalisternas tendens att öka utsagningsgraden) – detta sökande kommer att fortsätta så länge systemet överlever. Men det kommer inte att bli mer framgångsrikt än det sökande som redan har pågått i mer än 150 år. Den enda boten för ekonomiska överproduktionskriser och sociala kriser och klasskamp är att kapitalismen och klassamhället avskaffas. Det finns ingen annan lösning, vare sig i teorin eller praktiken. Ända sedan *Kapitalet* skrevs har den beundransvärda förutsägelse som Marx gjorde bekräftats av empiriska bevis. Det finns inga tecken på att den kommer att motsägas av den nuvarande eller framtida utvecklingen.

119 Se det sista kapitlet i *Senkapitalismen*, del 2 (op.cit.), och mina artiklar om den internationella kapitalistiska ekonomins allmänna lågkonjunktur i *Inprecor* (16 januari 1975, 5 juni 1975, 18 december 1975 och 15 september 1976).